

חייה ומפעלה הספרותי של לאורה פאפו, "בוכוריה", המחזאית הראשונה שכתבה בספרדית-יהודית

אליעזר פאפו

כדי להבין את מהות מפעלה הספרותי של לאורה פאפו יש לרשום קווים לדמותה. בהשכלתה היא יוצאת דופן בקרב הנשים הספרדיות אצלנו. עם זאת צניעותה מעניקה תחושת מידה לכל מה שהיא כותבת. בכלל אינני יודע אם יישר בעיניה שאני מציג אותה בגלריית הסופרים שלנו. לא ידוע לי אם היא פרסמה דבר מלבד שניים-שלושה דיוקנות יפים. אך גם מהם בלבד אפשר ללמוד על כישרון הציור שלה, על טעמה המפותח ועל לבה האדיב; נראה שכל אלה הם תכונות נשיות. צניעותה הכתיבה את צורתן של יצירותיה, את הנושאים שלהן, והחשוב מכול – את לשונן. היא מכירה גם קסטיליאנית, ובהיותה תלמידת כ"ח מיטיבה לדבר צרפתית, אך ביצירותיה היא לא שואבת ממקורות אלו; את שפת הכתיבה שלה היא מביאה מבייתה. בכלל, השומר האמין ביותר של שפת אם אצלנו הוא הנשים. קיים בלשונה של לאורה פאפו ובשיח שלה הדר מסוים, אינטימי. גברת פאפו היא משלנו גם בתפיסתה את מפעלה הספרותי, ובמיוחד בסגנונה. (קאלמי ברוך)¹

תמונה ערכית של מצב המחקר

מפעלה הספרותי של לאורה פאפו – "בוכוריה" (1891–1942) ענף ורחב היקף – מלבד מחזות היא כתבה שירים, סיפורים קצרים, נובלות ומסות, כולם בספרדית-יהודית; כן היא תרגמה ספרות ואספה יצירות מהפולקלור הספרדי-יהודי. הרומנסירו של לאורה פאפו² פורסם בחלקו בידי קאלמי ברוך³ ובידי שמואל אלעזר⁴, ומוחמד מזירוביץ' פרסמו בשלמותו.⁵ רבים משיריה, מסיפוריה ומהנובלות שלה פורסמו בעיתונות היהודית הבוסנית בין שתי מלחמות העולם; ובאחרונה פרסם מזירוביץ' פקסימיליה של שתי הגרסאות של המסה *La mužer sefardi de Bosna* (האישה הספרדייה מבוסניה) בתוספת תרגום לבוסנית.⁶

עיקר מפעלה הספרותי של לאורה פאפו הוא יצירות התאטרון שלה, אך למרבה הצער שום מהזה או תמונת הוויי שלה מעולם לא פורסמו. ראוי

* כל המובאות מטקסטים סרבו-קרואטיים או קסטיליאניים תופענה במאמר זה בתרגום לעברית בלבד. לעומת זאת טקסטים ספרדיים-יהודיים יצוטטו לרוב בגוף הטקסט כהווייתם במקור ויתורגמו לעברית בהערות השוליים.

1. K. Baruh, "Nekoliko pojava ljepe u knjizevnosti kod bosanskih Sefarda", V. Maksimović (priredio), *Izabrana djela Kalmija Baruha*, Sarajevo 1972, pp. 323–326

2. הרומנסירו של לאורה פאפו מופיע בעיצובן בשתי גרסאות. גרסה בתרא, המהודרת, כוללת עשר רומנסות; גרסה קמא כוללת רישומים ראשוניים של שבע מתוך עשר הרומנסות שבגרסה בתרא, ובצידם שש רומנסות אחרות.

3. על מאמרו של ברוך, שבו נחקרו שבע רומנסות שרשמה לאורה פאפו, ראו סעוף ד' לחלן, ולמראה המקום ראו הערה 53 לחלן.

4. S. Elazar, *El romancero judeo-español*, Sarajevo 1987. ברומנסירו שלו כלל אלעזר קבצים של כמה רושמי רומנסות, שירים וקובצי שירים שכתבו משוררים יהודים ספרדים בבוסניה. בתוך הרומנסירו השירים אינם מופיעים לפי הקבצים שמהם הם נלקחו אלא הם מסודרים לפי נושאים. עם זאת בהערות השוליים ובהערות הסופיות אפשר לעמוד על מקורו של כל שיר וגם לשחזר את תכולתם של הקבצים. הרומנסירו של לאורה פאפו (גרסה בתרא) נכלל כולו בתוך הרומנסירו של אלעזר, ובצדו גם שישה שירים שהיא כתבה בעצמה: *El namorado* (עמ' 180 שיר 194), *Madres* (עמ' 180 שיר 195), *Prekura de kantar*, (עמ' 181 שיר 196), *Violetas* (עמ' 182 שיר 197), *Alavaciones a la ruda como milisina* (עמ' 253 שיר 253), *Hadras de r* (עמ' 210 שיר 215).

5. M. Nežirović, "El cancionero de los romances judeo-españoles de Sarajevo de Laura Papo-Bohoreta", *Linguistica*, 26 (1986), pp. 115–130

להדגיש כי הם גם לא נכתבו כדי להתפרסם בספר אלא כדי להיות מוצגים על בימה. כל מחזותיה וכל תמונות ההווי שלה הוצגו סמוך לכתיבתם על ידי קבוצת שחקנים חובבנים של "מתתיה", איגוד הנוער היהודי העובד. אחרי שואת יהודי יוגוסלביה מסרה משפחתה של לאורה פאפו את האוטוגרפים שלה לארכיון ההיסטורי של העיר סרייבו.⁷ מאז עיזבונה הספרותי נמצא בארכיון זה בקופסת קרטון שמספרה O-BP-168. קורפוס זה מעולם לא שימש נושא למחקר ספרותי שיטתי וממוקד. חוקרים יוגוסלבים, והם היחידים שהכירו את כתבי היד מקרוב, עסקו בעיקר בהעלאת קווים כלליים לדמותה של לאורה פאפו, ואגב כך הזכירו ולעיתים אף תיארו חלק מיצירותיה. אמנם בתחום הביבליוגרפיה נעשו מאמצים ממוקדים יותר – רישום זה התחיל בתיאורו של אשרף צ'מפרה⁸ לעיזבון, והמשיכו בו ריקיצה עובדיה,⁹ קרינקה וידקוביץ'-פטרוב¹⁰ ומוחמד נזירוביץ'.¹¹

לאורה פאפו - "בוכוריסיה" 1891-1942

idem (edicija rukopisa i prevod), 6
Laura Papo Bohoreta: Sefardska žena u Bosni, Sarajevo 2005
 7. ראו נזירוביץ', קנסיורו (הערה 5 לעיל), עמ' 117: "גברת גורדנה קוייץ", סופרת בעצמה ובתה של התורמת הראשונה גברת בלאנקה פאפו קוייץ, הרימה בעזרת גברת ריקיצה עובדיה תרומה נוספת לארכיון העיר סרייבו, הכוללת שתי מחברות כתובות בכתב יד של לאורה פאפו – בוכוריסיה".
 8. *Čampara, Prilog bibliografiji književnog rada Laure Papo / Bohoreta*. רשימת המצאי של צ'מפרה משמשת עד היום כטלוג יחיד לעיזבון; היא נערכה ב־10 בינואר 1963, ויש בה 16 עמודים בפורמט A4 מודפסים במכונת כתיבה, ובהם: (א) מבוא קצר; (ב) רשימת השירים הנמצאים בעיזבון (בתוספת תיאור וסיכום), חמש כותרות (*Violetas, Huanita, Madres, Dotas*) ו־*Al ocasion del jubileo de combate* ו־*(lavoro i successo)*; (ג) תיאור הרומנסו של לאורה פאפו (גרסה בתרא); (ד) רשימת השירים שתרגמה, שלוש כותרות (*Davičon el hamal, Flor amurčada*) ו־*(La molinera i la karvonera)*; (ה) תיאור הסיפור "Dulce de rozas", העתק צילום מהעיתון; (ו) רשימת היצירות התאטרליות וסיכומן בתוספת הערות על תאריכי ההצגה ומבאות ממאמרי ביקורת מהעיתונות של התקופה, חמש כותרות (*Esterka, Avia*) ו־*de ser, Ožos mios, Shuegra ni de baro*); (ז) רשימת מסות, שתי כותרות (*La mužer*) ו־*(Hecho hechizo)* sefardi de Bosna חלק מהחומר שהיום נמצא בעיזבון לא פורט ברשימה; ככל הנראה מדובר בפריטים שהגיעו לארכיון אחרי שכבר חיבר צ'מפרה את רשימתו. בתארו את הסיפור "Dulce de rozas" הסיק צ'מפרה בעצמו מדבריו של קאלמי ברוך כי "לאורה פאפו כתבה סיפורים נוספים – אלא שלנו לא הייתה הדמנות לקרוא אותם ולעמוד על טיבם" (שם, עמ' 5).

היום נמצאים בעיזבון אוטוגרפים של רישום פולקלורי אחד (*Despues de las hadras*) ושל שלושה דיוקנות (*Tija Rahelona de Sason, Tija Merkada de La paparozza de tio'ri, Jahilo Finici Kako Monteiro*) שלא פורטו ברשימתו של צ'מפרה. העיזבון היום כולל גם שתי יצירות תאטרליות שאינן מופיעות ברשימתו של צ'מפרה: *Hermandat* ו־*Tiempos pasados*. ייתכן שהמחזה *Hermandat* היה לפני צ'מפרה והוא החליט שלא לתעדו מפני שמדובר בכנת יד לא שלם המתחיל רק בעמוד 10. צ'מפרה גם לא ראה שתמונת הוויי *Avia de ser* מופיעה בעיזבון בשתי גרסאות; ואת המחזה *Renado mi nuera grande*, שהוא גרסה קמא של המחזה *Shuegra ni de haro buena*, הוא כינה "רעיון", ומכינוי זה מתקבל הרשום כי מדובר בדפים בודדים ולא בגרסה של המחזה. כעבור כמה שנים חזר צ'מפרה וערך את רשימתו מחדש: *"Laura Papo Bohorcta"*, *Jevrejski almanah. 1965–1967, Bcograd 1967*, pp. 136–144. במאמרו זה בחר צ'מפרה להשמיט כל מידע על המחזה *Renado mi nuera grande*

R. Ovadija, "Laura Papo 9 Bohorcta", *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, עובדיה Sarajevo 1966, pp. 305–307. השלימה חלק מהפרטים הביבליוגרפיים החסרים אצל צ'מפרה, לפחות בכל הנוגע לאוטוגרפים השמורים בארכיון היום. רישום פולקלורי ושיניים משלושת הסיפורים החסרים אצל צ'מפרה מופיעים אצל עובדיה (הסיפור "הסיפור" *Tia Rahelona de Sason* חסר גם אצלה). כמו כן תמונת הוויי *Tiempos pasados*, החסרה אצל צ'מפרה, מופיעה אצל עובדיה אך בלי שום הערה על תוכנה. ייתכן שאת התמונה הביאה לארכיון עובדיה עצמה עם שתי המתברות שעליהן העיד נזירוביץ. ראו נזירוביץ, האישה הספרדייה (הערך 6 לעיל). מן הראוי להזכיר כי עובדיה התייחסה למחזות

מחקרו של נזירוביץ' קידם בצעד נוסף את השלמתה של רשימת יצירותיה של לאורה פאפו.¹² עם זאת הוא ייחס לה מחזה בשם *Los aparežos de Hanuka* (ההכנות לחנוכה), שאינו מופיע בעיזבון ואינו מוזכר אצל צ'מפרה או עובדיה. במקרה זה נזירוביץ' לא ציין את מקורותיו,¹³ אך ככל הנראה הוא התבסס על מודעה של "מתתיה" על אודות מסיבת חנוכה הקרובה, שם נאמר שתוצג בה גם "אופרטה במערכה אחת בשפה ספרדית" בשם *Los aparežos de Hanuka*.¹⁴ האופרטה, ונזירוביץ' ככל הנראה החיל את הכלל "כל דפריש מרובא פריש" והחליט לתלות גם אופרטה זו במי שכתבה את רוב האופרטות ומחזות הזמר הספרדיים-יהודיים אשר הוצגו בסרייבו בין שתי מלחמות העולם, הלוא היא לאורה פאפו. ברם בארכיון ההיסטורי של "התאחדות עולי יוגוסלביה" על שם ד"ר יקיר אבנטוב נמצא (בתיק C-418) כתב יד של תמונת הוויי בשם *Los aparežos* (ההכנות), והוא מיוחס ל"בוקי" דימאיין.¹⁵ דימאיין היה נשיאה השלישי של "מתתיה"¹⁶ ואחד השחקנים בקבוצת התאטרון שלה; הוא שיחק גם בהצגות על פי מחזותיה של לאורה פאפו וגילם אחדות מדמויותיה;¹⁷ אולם האיש מעולם לא נודע בתור מחזאי או סופר. ייחוס היצירה לדימאיין אינו קיים במקור, זוהי תוספת שהאוצר כתב בעברית. אחר עיון התברר לי כי תמונת הוויי זו אינה אלא עיבוד תאטרוני של סיפור באותו השם אשר פורסם בשם הספרותי "בוקי"¹⁸ – אולם מדובר ב"בוקי" אחר,¹⁹ הלוא הוא אברהם רומאנו – "בוקי".²⁰

החוקרת הלא יוגוסלבית הראשונה שהתייחסה למחזותיה של לאורה פאפו היא אלנה רומרו.²¹ אולם רומרו לא הכירה את העיזבון היכרות ישירה, ובעבודתה היא הסתמכה על תרגומה של קרינקה וידקוביץ' – פטרוב²² למאמריהם של צ'מפרה²³ ושל עובדיה.²⁴ מאז התפרסם מחקרה של רומרו התחיל שמה של לאורה פאפו לחלחל לתודעתם של העוסקים בתרבותם של היהודים הספרדים. שמה ושמות מחזותיה הועתקו מרשימה לרשימה ועברו ממאמר למאמר מבלי שאיש מחוץ לגבולות יוגוסלביה ראה את הכתבים.

במקום אחר כבר עסקתי במדיניותה הלשונית של לאורה פאפו ובהכרעותיה (המוצהרות והבלתי מוצהרות) בעניין "שאלות הזמן" (שאלת הכתב, שאלת הכתיב ושאלת מקורות ההשראה והשאלה הלגיטימיים לכונן ניב חדשני ועכשווי של הספרדית-יהודית).²⁵ במאמר הנוכחי אנסה לשחזר את הביוגרפיה הרוחנית והיצירתית של לאורה פאפו – "בוכורטה" על פי כתביה ופרסומיה ולהשלים את מלאכת הרישום הביבליוגרפי שלהם.²⁶

א. ספרדי אונד אבי ויד לתורמה: תקופת ההתבגרות

לאורה נולדה בסרייבו ב־15 במרץ 1891, כבת בכורה ליהודה ליאון (המכונה דודו) ולאסתר (אסתר די דודו) לוי. מנהג רווח באותם הימים

- Shuegra ni Renado mi nuera grande de baro buena* כאל שני מחזות שונים אף שמדובר בגרסאות של אותו המחזה.
10. K. Vidaković-Petrov, *Kultura Spanskih Jevreja na jugoslovenskom* 1986. *Alu*, Sarajevo. בסוף הספר מופיעה ביבליוגרפיה של המדורים והמוספים הספרותיים בכתיבת עת יהודיים ביוגוסלביה בין שתי מלחמות העולם. רשימה זו אינה מתחייבת להציג את מכלול הכתבות אשר פורסמו בעיתונות זו, ובכל זאת רוב כתבותיה של לאורה פאפן – "בוכוריטה" אכן מופיעות בה. לא נכללו דיוקן אחד "Una manjana de Sukot onde senjor" (Cappon), אקדווטה אחת "Ajde" (a mirar pešić!) ושלושה מאמרים "Parfumes y melodías", "Vakansas" "Nemo propheta in vengansas" (patria). כמו כן דיוקן אחר "Por esto" (akea vieža no se kižo murir" יוחס בטעות לאחד א' פינטו. אשר לקורפוס המחזות, וידקוביץ'-פטרוב הכירה את האוטוגרפים מקרוב; ניכרת אצלה הנטייה להשלים את מלאכת הרישום והתיאור שהחלו בה צ'מפרה ועובדיה. כך למשל היא בחרה לתאר דווקא את תמונת הרווי *Tiempos pasados*, אשר כאמור אינה מופיעה אצל צ'מפרה כלל ואצל עובדיה רק הוזכרה בשם בלא פירוט כלשהו (עמ' 107). כמו כן היא ציטטה (עמ' 106-108) בהרחבה את ביקורתו של בנימין פינטו על אודות הצגת הבכורה של המחזה *La madrastra el nombre le basta* לפי טיכום העלילה שבביקורת אפשר להסיק כי מדובר בגרסה אחרת או אולי רק בשינוי שם של המחזה *Hermandad*, שלא הוזכר אצל צ'מפרה ולא אצל עובדיה.
11. M. Nežirović, *Jevrejsko-španjolska književnost*, Sarajevo 1992
12. הדיוקן, האקדווטה ושלושת המאמרים שהושמטו מרשימתה של וידקוביץ'-פטרוב מופיעים אצלו לפריטיהם. כמו כן הוא עמד על הייחוס

היה שלבן הבכור קראו בוקי²⁷ ולבת הבכורה בוקה,²⁸ ובהתאם לאותו מנהג נקראה לאורה בפי קרוביה בוקה או בוקיצה; השם הספרותי שלה, "בוכוריטה", נגזר גם הוא מכינויה זה. אחרי לאורה נולדו במשפחה עוד שישה ילדים: יצחק (המכונה אתלט), נינה, קלארה, בלאנקה, רבקה (ריקיצה) ואליאס. אבי המשפחה, ליאון, היה סוחר קשה יום, והמשפחה התקיימה בדוחק רב. בשנת 1900, כשלאורה הייתה בת תשע, עברה המשפחה כולה לאיסטנבול – שם היו לאב קשרי עסקים ומשפחה. אולם לפי המסופר אצל גורדנה קוייץ²⁹ גם באיסטנבול לא עלו עסקיו של ליאון יפה וגם שם חייתה המשפחה בדוחק. בשנת 1908 חזרה כל המשפחה לסריבו. נראה כי ההחלטה לחזור לא נבעה רק משיקולים כלכליים. סביר להניח כי גם האווירה המהפכנית אשר שלטה באימפריה הגוססת בעת ההיא וחוסר הביטחון והאי-ודאות אשר ליוו אותה תרמו את חלקם. בעת שהותה שמונה שנים באיסטנבול למדה לאורה בבית הספר של כ"ח (אליאנס). אצל נזירוביץ,³⁰ ובעקבותיו גם אצל פרידג פלוסטר, ³¹ מופיע פרט ביוגרפי נוסף ולפיו שמה המקורי של לאורה היה לונה. אם הדבר נכון יש להניח כי שינוי השם התחולל דווקא באיסטנבול – באווירת ה"מצורפתת" של בית הספר של כ"ח שם כמו לונה היה עשוי לעורר קשיים בהשתלבות בחברה, כל שכן כשמדובר במהגרת מבוסניה (שבעיני התלמידות האיסטנבוליות הייתה פרוניציצה נידחת). אם כן, הצורך להמיר את השם המיושן בשם מודרני, מתקדם ומערבי, תוך כדי שמירה על צליל דומה, אולי קשור בתהליך המזוז של ההתמערבות שאפיינו את החברה היהודית באיסטנבול בתחילת המאה הקודמת. על כל פנים, בתחילת דרכה באיסטנבול היהודית הוצבו מול המהגרת הבוסנית הצעירה דרישות הסתגלות קשות עוד יותר – היה עליה לרכוש מהר ככל האפשר שפה זרה (הלימודים בבתי הספר של כ"ח התנהלו בצרפתית, ובלי השליטה בשפה אי-אפשר היה להשתלב בלימודים), ואם היא לא רצתה להתבלט כשונה זרה היה עליה גם לשנות את אופן דיבורה אפילו בספרדית-יהודית ולהתאימו לכללי הניב האיסטנבולי, השונה כל כך מהניב המדובר בעיר מולדתה. היחשפות זו בתקופת הנעורים לשפה חדשה ולניב שונה של שפת אמה חידדה את אוזנה של לאורה הצעירה ויצרה אצלה מודעות גבוהה לגוונים בשפה ורגישות מיוחדת להבדלים הבין-ניביים. עניין זה ישתקף גם במפעלה הספרותי – במיוחד במחזותיה, בעיסוק חוזר בחריגים ניביים או לשוניים שבאמצעותו מתחדדת ההבחנה בין הניבים, האזוריים³² או המעמדיים.³³ מדי פעם בפעם מופיעים במחזותיה גם חריגים לשוניים מוחלטים המדברים שפה שבורה ומהופכת, כמו הצוענייה המדברת ספרדית-יהודית מקרטעת³⁴ או הזקנה היהודייה שאינה מסוגלת להוציא חצי משפט בסרבו-קרואטית מבלי שתיפולנה בו שתיים-שלוש טעויות.³⁵

ג. לאב עצלן בנות חרוצות: חייה הבוגרים של לאורה פאפו

גם החזרה לסרייבו לא תרמה הרבה לשיפור מצבה הכלכלי של המשפחה. עסקיו של האב שוב לא עלו יפה, והמשפחה חייתה בצמצום ובדוחק.³⁶ כיהא למעמדה של בכורה, לאורה התגייסה ראשונה להקל על המצוקה הכלכלית – היא לימדה צרפתית, גרמנית, לטינית, וגם פסנתר בשיעורים פרטיים, אך למרות מאמציה לא הצטבר סכום שאפשר לממן את לימודיהם של כל הילדים הקטנים. בהתאם לערכים הפטריארכליים של הזמן בחרה המשפחה להשקיע ביצחק, רק מפני היותו בן זכר, אף שהוא התעצל בלימודים ולא גילה כישרונות מיוחדים ואילו שתי האחיות הקטנות, בלאנקי וריקי, כישרונות ושאפתניות, הושארו בבית.³⁷ לאחר זמן לא רב גם שאר ה"לוויות"³⁸ הבינו כי גורלן מסור לידיהן וכי איש מלבדן לא יחלצן ממצבן. במאי 1911 פתחה נינה, בהיותה בקושי בת 18, סלון כובעים לגברות בשם "La Parisienne" (הפריזאית).³⁹ מעתה נינה וקלארה (אשר עבדה אצלה בסלון) תהיינה המפרנסות העיקריות של המשפחה. כשלוש שנים לאחר פתיחת הסלון פרצה מלחמת העולם הראשונה. יצחק גויס לצבא האוסטרו-הונגרי ונשלח לחזית. ברם, דווקא בתקופת המלחמה החל הסלון של נינה להצליח, ובסתיו 1915 החליטה המשפחה לשלוח את בלאנקי בת ה-12 לבית הספר. למרבה הצער חלומה של בלאנקי יימשך כשנה בלבד. בסוף כיתה א' תחליט נינה להפסיק את לימודיה ולהעסיקה בחנות הטבק אשר פתחה נוסף על הסלון. התנגדותה הנחרצת של לאורה לא הועילה, ובלאנקי עזבה את בית הספר. לקראת סוף השנה, אולי דווקא כדי לעודד את רוחה הנפולה של בלאנקי, גייסה ריקי, הקטנה שבאחיות (אשר לימים תהיה הפרימה-בלרינה של התאטרון היוגוסלבי אך אז הייתה בת שמונה בלבד) את כל המשפחה וארגנה מופע מחול קטן ומשפחתי לכבוד יום הולדתה ה-13 של בלאנקי. לפי קוייץ' הצליחה ריקי לגייס את בוקה לכתוב כמה שירים לרגל האירוע, את נינה לעצב תלבושות, את קלארי לנגן בפסנתר, את חברותיה לשחק בתפקידי משנה – והיא בעצמה שיחקה בהצגה בתפקיד הפיה הטובה. סיפור על אודות המופע המשפחתי עבר מפה לאוזן בסרייבו, וה"לוויות" היצירתיות החלו עושות להן שם. זוהי עדות ראשונה לעיסוקה של לאורה בשירה. גם השיר *Violetas* (סיגליות), שיר געגועים לשלום, נכתב ככל הנראה בשנת 1916. כאמור, בתקופה זו שירת יצחק, אחיה של לאורה, בצבא "הקיסר הממלכתי". גם בחיר לבה, דניאל פאפו, גויס לצבא הכיבוש⁴⁰ – בשיר הסיגליות קובלות על היעדרם הממושך, בן השלוש שנים, של הסטודנטים ועל כך שמפני היותם מגויסים הם כבר אינם באים לקטוף אותן. השיר מסתיים בהבעת תקווה שהשלום אינו רחוק:

No mos dešēš asoladas,
Muestras flores amorčar,
Alas proksimas anjadas,
Vos aspiramos kon la pas.⁴¹

המוטעה של הדיוקן "Por esto akea vieža no se kižo murir" ראו שם, עמ' 589 הערה 45. אמנם יש לציין כי הרישום הפולקלורי "Salida Pesah", המופיע אצל וידקוביץ-פטרוב, הושמט אצל נירוביץ.
13. ראו שם, עמ' 552: "צירתה הבאה, אשר נוצרה בדיוק באותה התקופה, היא *Los aparečos de hanuka* (ההכנות לחנוכה), מחזמר קומי במערכה אחת".
14. *Jevrejski glas*, 49, 4.12.1931, p. 8.
15. כתב היד כתוב על גבי גיליונות מפולו בפורמט 28.5:23 ס"מ ויש בו 11 עמודי טקסט, כולל השער, הכתובים ספרדית-יהודית, בכתב ברור וקריא בכתב סרבו-קרואטי. בשער מופיעה רק הכותרת, אך בעמוד 3 נוספה לה גם תת-כותרת: / *akapito aktuel en un akto / antes de Hanuka* (אירוע אמתי במערכה אחת, לפני חנוכה).
16. ראו: יעקב מאסטרן, "קהילת סרייבו בין שתי מלחמות העולם", תולדות יהודי יוגוסלביה, ב: יהודי קרואטיה ובוסניה-הרצגובינה בעידן החדש, קובץ מסות ומאמרים, צבי לוקר (עורך), ירושלים, 281; יעקב מאסטרן, פנקס הקהילות: יוגוסלביה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 221, ערך סאראייבו.
17. כך למשל הוא גילם את בנימין קאמפיאס ב" *Shuegra ni de baro* (buena (למאמר ביקורת על ההצגה ראו *Shuegra ni di baru buena*", *Jevrejski glas*, 20.10.1933); את דוד אברהם ב" *Ožos mios* (לפי הערת המחברת ברשימת הדמויות בגרסה הראשונה של כתב היד; ואת אחת הדמויות הגבריות ב" *Esierka* (כך נמצאו למדים ממאמר ביקורת של בנימין פינטו על הצגת המחזה בתאטרון הלאומי של סרייבו, אשר פורסם ב- *Jevrejski glas*, 10.10.1930 תפקידו של דימאיו).
18. Buki, "Los aparečos", *Jevrejski život*, 33, 14.11.1924
19. בעיית זהותו של "בוקי" שחتمם שם חיבה זה ב-28 סיפורים וכתבות ב-

Jevrejski glas וב' *Jevrejski život* נפתרה בספרו של נירוביץ, הספרות (הערה 11 לעיל), עמ' 576, על פי מאמרו של קאלמי ברוך, "El judeo-español de K. Baruh, "Revista de filología española, Bosnia", pp. 113-154 (1930), pp. 113-154. במקומו של "בוק", במאמרו זה הביא ברוך את הסיפור "Saruča i Hanuča" של "בוק" בשלמותו, ובפשוט העיד כי מדובר ביצירתו של "מר בוקי רומאנו". על בסיס מידע זה דחה נירוביץ, בצדק, את השערתה של וידקוביץ-פטרוב כי האיש מאחורי הכינוי הוא מ' פינצי, והוא גם תיקן את טעותו של אברהם פינטו (*A. Pinto, Jevreji Sarajeva i BiH.*, Sarajevo 1987, p. 123), אשר ייחס חלק מסיפוריו של אברהם רומאנו – "בוק" לאברהם פינצי – "בוקי".

20. בארכיון ההיסטורי של התאחדות עולי יוגוסלביה נמצא כתב יד אחר המיוחס ל"בוק" דימאיו. גם ייחוס זה בטעות יסודו. מדובר בתמונת הרוי *Noće de Hamišoše*, שהיא עיבוד תאטרוני של הסיפור "Hamišoše" של "בוק" רומאנו, שפורסם ב, *Jevrejski život*, 93, 1926, p. 1. ח"ר אברהם רומאנו, המכונה "בוק", נולד בסריבו בשנת 1894. הוא נקרא כך על שם סבו ח"ר אברהם רומאנו, המכונה מירקאדו, מאחורני חכמה של סריבו, שזכה ליהנות מההילה המסורתית של צדיק וקדוש. אברהם רומאנו הנכד היה רב קהילה בשמץ, בדוברובניק (בספרדית-יהודית: למוזה), ובביטולה (בספרדית-יהודית: מונלסקלי). עם שאר יהודי ביטולה הוא נשלח ב-11 במרץ 1943 בידי משפתי פעולה בולגרים לאושוויץ, וממנה לא חזר. בין שתי מלחמות העולם הוא פרסם בעיתונות היהודית בסריבו 28 סיפורים קצרים, חלקם יצירות מופת של הספרות הספרדית-יהודית בכלל. מפני גורלה המר של קהילת יהודי יוגוסלביה בשואה ומפני מעמדה הלא רשמי של סוגת הסיפור הקצר בקרב היהודים הספרדים יצירתו אינה מוכרת אלא לקומץ חוקרי לשון.

E. Romero, *El teatro de los*. 21

מאוחר יותר באותה שנה, שנת 1916, אירעו במשפחת לוי שתי שמחות – תחילה השתחררו שני החיילים, יצחק ודניאל; ובאביב התחתנו דניאל ולאורה. בהינשאה לדניאל פאפו הייתה לאורה בת 25. התמונה בתחילת המאמר צולמה ככל הנראה זמן קצר לאחר החתונה. בתמונה לאורה חובשת טוקאלו מסורתית, כיסוי ראש של אישה ספרדייה נשואה. היא הייתה אחרונה מבנות משפחתה לחבוש את הכובע המסורתי. נינה, קלארה ובלאנקה תחתנה עם נוצרים ולא תזדקקנה לסמלי מעמד חברתיים יהודיים מסורתיים, ואילו ריקי מעולם לא נישאה. כעבור שנים מספר גם לאורה תסיר את הטוקאלו.

ג. אשת חיל מ' ימצא: הצעדים הראשונים על הבימה הציבורית והמלחמה על כבודה של האישה הספרדייה

בשנה ההיא, 1916, בעיצומה של המלחמה, עושה לאורה פאפו גם את צעדיה הראשונים על הבימה הציבורית. סריבו עדיין הייתה נתונה לכיבוש האוסטרו-הונגרי, וגם בזמן המלחמה המשיך להופיע העיתון *Bosnische Post* (הדואר הבוסני) – מקומו יומי בגרמנית. בגיליון 281 של העיתון פורסם מאמרה של יליצה ברנדזיקובסקה-בילוביץ, "Die sudslavische Frau in der Politik" (האישה הדרום-סלבית בפוליטיקה).⁴² במאמר גם פסקה הנוגעת לאישה היהודייה הספרדייה בבוסניה. הכותבת ראתה באישה הספרדייה עצמה את האשם העיקרי בשעבודה שלה. לדבריה הנשים הספרדיות הן הן השומר האחרון, המסור והנאמן, של הערכים הפטריארכליים. המאמר עורר את חמתה של לאורה פאפו הצעירה, והיא מתגיית להגן על כבודה הנרמס של האישה הספרדייה ולנסח לה כתב הגנה. כעבור שבוע מתפרסם באותו העיתון מאמר תגובה מטעמה תחת הכותרת "Die Spaniolische Frau" (האישה הספרדייה).⁴³ בהכינה את הכתבה בגרמנית נעזרה פאפו בד"ר קרל פאטש (Karl Patsch), אז מנהל מוזאון המדינה. במרוצת הימים יפציר בה ד"ר ב'טה קאיון, אחד מהוגיה ומנהיגיה של "התנועה הספרדית", לתרגם את עבודתה לספרדית-יהודית.⁴⁴ רק בשנת 1931 היא תכתוב מונוגרפיה *La mujer sefardi de Bosna* (האישה הספרדייה מבוסניה), על בסיס אותו המאמר בגרמנית.⁴⁵ בהקדמה היא מתייחסת גם לוויכוח שלה מעל דפי ה-*Bosnische Post*:

Por rodeos del destino me esto okupando de este tema kual jo tratí el envierno de 1917, kuando, al okazion de una huerti polemika kon la senjora Bernazikovska, ke tuvo el koraže de entinjer alas sefardis en un artiklo suyo "Die Spaniolin in Bosnien". — Estonses le di kontra, kon buenos argumentos le demostrí loke es la mužer muestra, y este momento hue el empesižo de este livriko, el kual estonses lo eskriví en aleman, nemcesko⁴⁶ guijada por el director del museum de akeos tiempos, el Sr. Dr. Patsch,

sefardies orientales, Madrid 1979

22. שם, ערך *Shuegra ni de baro*: 620

buena, הודתה רומרו לוידיקוביץ'-פטריב

על שתרגמה למענה את מאמרו של צ'מפרה מסרבו־קראוטיט לספרדית.

23. ראו שם, ערך *Esterka*: 250

הערה 290, המתייחסת למקור המידע:

"צ'מפרה, בוכוריטה, עמ' 138, בכיבוד

צורת הכתיב שלו ובחוספת הטעמה על

ידינו. כל המידע שנסקור בהמשך לקוח

מהמאמר הזה". אם כן המידע של רומרו

מבוסס על מאמרו של צ'מפרה, בוכוריטה

(הערה 8 לעיל).

24. רומרו הכירה גם את מאמרה של

עובדיה ואף הודקה ליישב סתירות בינו

ובין מאמרו של צ'מפרה. כאמור, במאמרו

של צ'מפרה, בוכוריטה (שם), המחזה

לא הוזכר *Renado mi nuera grande* לא הוזכר

כלל. יתרה מזו, בסיכומו של המחזה

Shuegra ni de baro buena תרגם צ'מפרה

את שמה הספרדי-יהודי של הכלה

Renado לשם סרבו־קראוטי *Renata*,

וכך הוא שטטש עוד יותר את הזיקה בין

שתי הגרסאות. כשמציפים לנאמר לעיל

גם שעובדיה הציגה את שתי הגרסאות

האלה כשני מחזות נפרדים מצטיינת

תמונה מעורפלת ומבלבלת ביותר. אולם

רומרו התמודדה בהצלחה עם הקושיה גם

בלי להכיר את החומר מקיבו. בספרה

התאטרון (הערה 21 לעיל), בערך 620:

Shuegra ni de baro buena, היא הסיקה

כי "יש נקודות מנע" בין המחזה הדרון

לבין מחזה אחר של לאורה פאפו אשר

לא נכלל במחקרו של צ'מפרה אבל מזכיר

אצל עובדיה: "כותרתו גורמת לנו להניח

כי מדובר בעלילה שעולים בה חיכוכים

בין כלה לחמותה, יש גם חפיפה בשם של

אחת הדמויות (רינאדו / רינאטה), גם ר'

[ריקיצה] עובדיה מסרה כי המחזה נכתב

ב־1933 בספרדית-יהודית באותיות

לטיניות, כמו כל כתיבה [של לאורה

פאפו], שהוא הוקדש לשחקן שלום

דאניטי ושהוא הוצג בסרייבו ב־1933".

ועדיין בהיעדר ראיות מוצקות העדיפה

רומרו להיזהר מהכרעה חד-משמעית,

והיא השאירה את השאלה פתוחה: "ובכל

el ke ojen día okupa la sija de arheologija en la Universita de Vienna.⁴⁷

כעבור פחות משבועיים, ב־31 בדצמבר 1916, מתפרסמת עוד כתבה של לאורה פאפו ב־*Bosnische Post*. הפעם מדובר במאמר זיכרון המוקדש לזיקי-איפ'נדי.⁴⁸

ד. במקום שאין אישה...: איסוף הרומנסות ועבודת שדה

בינואר 1917 פונה לאורה פאפו לפרויקט חדש: איסוף רומנסות ספרדיות מפי מידעניות. היא מראיינת לפחות ארבע מידעניות⁴⁹ ורושמת מפייהן 16 רומנסות. עשר מתוכן תיכלנה בגרסה הסופית של הרומנסירו שלה.⁵⁰ הרומנסירו כתוב בכתיב קסטיליאני (אמנם עם סטיות רבות) בעוד מפרט שמותיהן של המידעניות, גילן, מקצוען ומקום מגוריהן כתוב בגרמנית. שני פרטים אלו מלמדים כי הקובץ לא נועד לציבור היהודי כי אם לציבור חיצוני. יתרה מזו, אילו היה אוסף הרומנסות של לאורה פאפו מכוון לחברה הכללית בבוסניה והרצגובינה, סביר להניח כי המחברת הייתה בוחרת להשתמש בלשון הסרבו־קראוטיט, שפה שבה היא שלטה יותר מבגרמנית. מהעדפת השפה הגרמנית, שפת תרבות ומחקר מובהקת, ניתן להסיק כי הקובץ נועד קודם כול לציבור החוקרים או אנשי הרוח וכי אותם ביקשה פאפו לעניין במורשת שבעל פה של יהודי בוסניה והרצגובינה.⁵¹ מן הראוי לציין כאן כי דרכם של חובבנים בליקוט ילקוטי רומנסות לכלול גם שירים שאינם עונים להגדרת הרומנסה. אמנם 16 השירים שאספה לאורה פאפו הם כולם רומנסות ספרדיות טהורות – והדבר מעיד על הבחנתה החדה. עם זאת היא לא סברה כי יש בידה כלים לנתח אותן או אפילו להביאן לידיעתה של קהילת החוקרים הבין-לאומית. לפיכך כשקם מתוך הקהילה חוקר עם כלים מדעיים לטיפול ברומנסות היא ממרתת להעמיד לרשותו גם את הרומנסירו שלה. קאלמי ברוך פרסם שבע רומנסות מתוך האוסף שלה⁵² במאמרו "Španske romanse bosanskih Jevreja" (רומנסות ספרדיות של יהודי בוסניה).⁵³ בתחילת מאמרו וגם בסופו הוא מציין את מקורן של חלק מהרומנסות המופיעות במאמר במילים אלו:

לפני שנתחיל לדבר על הנרשא ברצוננו להדגיש כי החומר הועמד לרשותנו בנדיבותה של גברת לאורה פאפו, פעילת ציבור ידועה וכנראה גם אחת מגדולי המומחים למורשת ספרדית שבעל פה בבוסניה.⁵⁴

לסיום צריך להזכיר כי אין מדובר כאן במחקר יסודי. כדי להשיג זאת היינו זקוקים לעבודה שטח מקדימה יסודית, בקרב המידעניות. אני כאמור לא עשיתי עבודה גדולה זאת, אלא השתמשתי בחומר שהיה אצלי וגם בחומר שהעמידה לרשותי

- זאת, אין בידינו כעת לדייק ולקבוע אם מדובר ביצירות שונות או בשתי כותרות של יצירה אחת".
25. ראו את מאמרי: "משנתה הלשונית של לאורה פאפו – "בוכורטה", פעמים (בהנחה).
26. ראו נספח א': השימה מעורבנת של פרסומיה וכתביה של לאורה פאפו – "בוכורטה". השימה מחולקת לחמש קטגוריות: שירה, פרוזה, דרמה, כתיבה ביקורתית ופולקלור.
27. פעמים רבות חצו שמת חיבה אלו את גבולות המשפחה והיו לשמו המזוהה של האדם. בתקופה שבין שתי מלחמות העולם פעלו אינטלקטואלים יהודים בסרייבו שנודעו בציבור בראש ובראשונה בכינויים זה: אברהם רומאנו – "בוק", דימאיי "בוק", אברהם פינצי – "בוק" וכו'.
28. או בוקיץה בתוספת סימנת הקטנה-חיבה סרברקראטית.
29. גורדנה קוייץ (Gordana Kujčić), סופרת יוגוסלבית ידועה, היא בתה של בלאנקה לוי-קוייץ, אחת האחיות של לאורה, וכמה מציירותיה עוסקות בחייה של משפחתה. הרומן שלה *Miris kiše na Balkanu* (ריח הגשם בבלקנים) עוסק במשפחה בין שתי מלחמות העולם, ובוקה מופיעה בו פעמים רבות. כתיבתה של קוייץ נאמנה למציאות, וסיפור הדברים שלה נתמך בכל מה שעולה מפרסומיה וממכתביה של לאורה.
30. ראו נויורביץ, הספרות (הערה) 11 לעיל, עמ' 503 (בלא הפניה כלשהי למקור הידיעה).
31. П. Палавстра, *Јеврејски писци у српској књижевности*, Београд 1998, стр. 84
32. לדוגמה דודה שרינה ה"לוימיליאה" (יצאת איזמיר) בתמונת הוויי *La pasensia vale mučo*, הדוברת במשך כל היצירה ספרדית-יהודית שונה במעט מזו של שאר הדמויות. בהעמדת שני הלהגים זה מול זה הבליטה "בוכורטה" את מאפייני הלהג של יהודי סרייבו, שכן אחת המטרות של מחזותיה הייתה

הגברת לאורה פאפו. אני מודה לה על נדיבותה גם בהזמנות זו.⁵⁵

ראוי להזכיר גם כי חלק מהרומנסות אשר נאספו בתקופה זו תשובצנה במחזותיה של לאורה פאפו ובתמונות הוויי שלה בתקופה מאוחרת יותר.

לקראת סופה של מלחמת העולם הראשונה נולד לזוג פאפו בנם הבכור, והוא נקרא על שם סבו, אבי אמו, ליאון. כעבור שנה נולד למשפחה עוד בן, בר-כוכבא, אך הכול קראו לו קוקי.

ה. אין נביא בעירו: צעדים ראשונים בתאטרון

בשנת 1919 שוב מתנסה לאורה פאפו בתחום היצירה התאטרונית. גם הפעם תחילתו של העניין הייתה בקרב במשפחה, אך הפעם ההצגה הוצגה על בימה ציבורית. כנראה לאחיות לוי עדיין לא הייתה דיי תעוזה להופיע על בימה ציבורית בסרייבו, מרכז תרבותי גדול שמבקריהם של אירועי התרבות בו, אניני טעם ותובענים, הטילו אימה על היוצרים בספרדית-יהודית. אי לכך תחילה הן בדקו את ערך יצירתן מול קהל אוהד יותר וביקורתי פחות – בבימה ציבורית צנועה ב־"Židovsko nacionalno društvo" (האגודה היהודית הלאומית) בעיירה ויסוקו ליד סרייבו. באמצע אפריל 1919, בערב תאטרון שהוצגה בו תמונתו של שבתי ג'אאין *Lijepa pjesma* (השיר היפה), הוצג, בשירה ובריקודים, גם המערכון *Las hadras de Pesah* (ההכנות לפסח). לאורה כתבה את המערכון וביימה אותו, ריקי רקדה, ובלאנקה ליוותה אותה בשירה ובנגינה בפסנתר.⁵⁶ ריקי וכישרונה הנפלא הם שמשכו את לב הקהל, ובזכותה המערכון עשה לו שם בוויסוקו. השמועות הגיעו מיד גם לסרייבו, ובעקבותיהן פנתה "לה צ'יניצ'ולנאה"⁵⁷ אל ריקי בבקשה להכין מערכון חדש כדי להציגו בערב התרמה של הארגון. שוב הוטלה מלאכת הכתיבה על לאורה; בלאנקה ביצעה את השירים; וריקי רקדה. אולם "בוכורטה" עדיין לא אוזרת אומץ לחשוב על יצירה עצמאית בלתי תלויה – היא בוחרת להסתמך על שיר צרפתי ידוע. כך נוצר המערכון *La molinera i la karvonera* (הטוחנת ומוכרת הפחם).

ב-1 בדצמבר 1919, ביום חג יוגוסלבי לאומי, נפטר יהודה ליאון לוי והותיר אחריו אישה, שלוש בנות רווקות בלא דנוניה ושני בנים בלא מקצוע. מעתה נינה וקלארי תפרנסנה את אמן, את אחיהן ואת אחיותיהן. במרוצת הימים הן אפילו תחסוכנה מספיק כסף כדי לשלוח את האח הגדול, יצחק, ללימודים בווינה. תקופה זו לא האירה פנים למשפחה. זמן מה לאחר לידתו של קוקי לקה בעלה של לאורה, דניאל, בנפשו והועבר לסנטוריום, בו הוא ישאר עד סוף ימיו. מעתה, עול פרנסת משפחתה הקטנה של לאורה יוטל עליה.

לשמר את השפה.

33. לדוגמה *La ingleza* (האנגלייה)

במחזה *Esterka* מנסה להיזכר עם אסתרקה ועם הסבתא בקסטיליאנית. אסתרקה מבינה אותה בעזרת מילים מערביות ובין-לאומיות שהיא מכירה, אבל הסבתא, שדוברת ספרדית-יהודית וקצת סרבית ותו לא, אינה מצליחה להבין אותה כלל.

34. במחזה *Shuegra ni de baro buena* מופיעה צוענייה שלמדה קצת ספרדית-יהודית כדי "לקרוא עתידות" ליהודיות זקנות המתנשפות בקיסילה (אתר נופש בקרבת סרייבו) שהסרבו-קרואטית שלהן לא הספיקה אפילו לשיחה בסיסית מעין זו. יש כאן ערות מעניינת לניהול שיחה בספרדית-יהודית אבל בני העדות.

35. במחזה *Hermandad* הפגישה לאורה פאפו בין שני איכרים סרבים לבין דודה מירקדה, ובאמצעות דרושיח ביניהם היא תיעדה ותיארה את מידת השליטה (או, ליתר דיוק, חוסר השליטה) של הדור הישן בשפת המקום. לפי העדויות בעיתונות היהודית של אותה התקופה דיאלוגים מסוג זה הצחיקו את הקהל והיו מהגורמים החשובים לפופולריות של מחזותיה.

36. בשיר *Al ocasion del jubileo de* (לרגל חגיגת המאבק, העבודה וההצלחה), אשר נכתב בתקופת המשבר שקדם למלחמת העולם השנייה, תיארה "בוכוריה" את מצב המשפחה בעת המשבר שקדם למלחמת העולם הראשונה: "I estonces hue pelear: el mundo mucho no se troka. // I Dudo con su regimiento / Sc desbolvia con mucha pena / Cada día, algun amargo momento, / Se deskorazava la casa llena. // Yena la casa de criaturas / I no vacia de risas y cantes / Ma ricas huemos de tiernura / De biervos dulses y calmantes" (גם אז היה צורך להיאבק כדי לחיות / הלחם לפה מעצמו לא קפץ / להויע היה צריך בשביל האוכל

1. צאינה בנות ציון: התגייסות חברתית ותמיכה ביציאת הבנות ללימודים ולעבודה

ערנותה ואחריותה הציבורית לא אפשרו לאורה לשקוע בבעיותיה האישיות ולהתעלם מהנושא הקרוב אל לבה – הכשרת האישה (או הנערה) הספרדייה לחיי יצירה בעידן המודרני. בשנת 1924 היא חוזרת לזירה הציבורית במלוא המרץ בעקבות סיפורו של "בוקי" רומאנו, "Dos vizinas in el kortižo" (שתי שכנות בחצר).⁵⁸ כנהוג בסיפוריו של "בוקי" (ובהתאם לאווירה הכללית של המדור שהם פורסמו בו), גם בסיפורו זה נושבת רוח נוסטלגיה. בחום ובחיבה כובשת צייר "בוקי" בביטחון עצמי של אמן-על שתי שכנות יהודיות ספרדיות טיפוסיות של פעם, לאה ובוכוריה. הוא לא נזקק לתיאורים מיותרים; שפתן החיה והתוססת של הדמויות הספיקה לו כדי לעצב דמויות משכנעות וכמעט חיות. מבלי להטיף לעמדותיהן או לדעותיהן הקדומות יצר "בוקי" שתי דמויות ייצוגיות ואמינות המשוחחות על הא ועל דא – אך בעיקר על מה שאפשר לכנות "מכת חינוך לבנות" ועל השלכותיה המרחיקות לכת וה"מצמררות". לאה מספרת לבוכוריה על אירוסייה של אירנה, בתה הקטנה של אחותה מאזאלטה. כמצופה בבוכוריה מיד שואלת מה עם לאורה, האחות הגדולה (כי בחברה היהודית-ספרדית המסורתית נהוג היה להשיא בנות לפי סדר לידתן). לאה עונה שהיא מסופקת אם לאורה תתחתן אי פעם. בבוכוריה מקשה: "Pur luke? Abastanti hinoza paresi!" (למה? היא דווקא דיי חניינית!), ועל כך לאה עונה בכתב אישום ארוך נגד בתי הספר שמקלקלים את הבנות:

Ah kirida vizina. Ni eja no savi kvantu mal si jeva kun estas fitižas? In dimas in esti tjenpu. Si no las das a las eškolos, es ki son tontas. No savin salir entri ĉenti. Si las das a las ŝkolos, ti si fazin muj finas, muj seheludas no si deŝan una palavra avlar. Di muĉus romanis, di muĉu korzu, di muĉu ŝekiŝijar, luke diras? I koandu lis falvas algu, a lus ožus ti saltan: "Ja paso akel tjenpu ki lus padris spozavan a las ižas. Agora es otru tjenpu." I komu ki es otru tjenpu. Ja stamus mirandu pur tropu, luke sta akapitandu. Akeja si 'ntosega, paramordi ki la deŝo il mansevu. Akeja otra - lonđi seja - fazi la kara preta di la famija. I pur luke es todū estu? Todū paramordi las pustas finezas. Toman akejus romanis, si pardin maldandu, jo se fin ki oras di noĉi. I luke li paresi kirida vizina, algu di boenu si anbeza di ejus? Krejasi, solu diskaralikus i vrigoensarijas. Ah mi kunjadu agora, si trava pur vezis i nubetis las orežas, ki la do a la Laura a las

eškolas. Ama luke kerí? Anbizava muj boenu. Di todú tenija 'unu'. Inpisarun todus a mi kunjadu: "Es pikadu, es pikadu, ki la kiti", i ansina skapo esta Škola - komu es ki si jama — 'kademja'. I agora va a la banka. Toma mi paresi, mil i kinjentus dinaris al mez. Nada, kirida vizina. Kada manjana s'alevanta, si penja, si visti, s'akomoda i si va. Ala medju dija vjeni, komi i si va. A la noči koandu sali dil lavoru, es dar dos tres arodijadas pur il korzu. I si li paresi si va i al kino. Dispues vieni jo se aki oras di noči, komi, i es ilugu tomar il "ladriju"⁵⁹ in la manu. Si kreji ki esta mučača, no si li va la manu, d' aka aja, a lavorar algu? Kvantas vezis ki li dizi mi Mazalta: "Tristi di mi no seja, luke pensas tu no se. Amanjana ki ti kazis, ni una kumida no vas savez azer a esti "maridal". Mira a la Erna kvantus fečus fazi? Ken sta jivandu la kaza mas ki eja. Di la manjana s'alevanta, dizbarasa, frega, alinpija todú ki da un gustu di ver. Dispoes s'asenta ala mašina, kuzi, lavra, pigleja, arimenda, luke diras". Eja nada. Savi luke l' arispondi? "Jo kvandumi vo kazar jo di ja banka no mi vo salir. El maridu a su lavoru, jo a mi lavoru. I al hotel vamus komer". La madri l' amarga, si zgrimi di sintir. I diga l' arogu es estu vida?⁶⁰

כבר בגיליון הבא של *Jevrejski Život* מגיבה לאורה פאפו במאמר שכותרתו "Madres" (אימהות).⁶¹ זוהי פעם ראשונה שהיא מפרסמת דבר מה בספרדית-יהודית, ולמיטב ידיעתי זוהי גם הפעם הראשונה שבה היא חותמת בשם ספרותי "בוכוריה". אין לפסול את האפשרות שהיא החליטה לחתום בשם זה משום שלאחת הדמויות של "בוקי" קראו בוכוריה. כאמור, לאורה עצמה הייתה בת בכורה ובביתה קראו לה בוקה (לעיל הערות 27 ו-28). ייתכן כי השימוש בשמה של אחת הדמויות נועד גם ליצור רושם שלאורה פאפו כותבת בשמה של הדמות, בשם האישה הספרדית של פעם ש"בוקי" שם בפיה דברים שאין ראוי ליחס לה. בין כך ובין כך, מאז הפולמוס השם הספרותי "בוכוריה" יזוהה אתה כל חייה. את מאמר התגובה שלה פותחת "בוכוריה" בדברי שבח על "הפיליטונים היפים בספרדית המופיעים ב-*Jevrejski život*" ועל "נימתו העממית [של "בוקי"]" ושפתו הכל כך קרובה אלינו", אך מהר מאוד היא עוברת לביקורת על העמדות המיושנות והשמרניות בסיפור. דבריה במאמר שופכים אור על משנתה הסדורה בעניינים חברתיים אשר תשמש אור לרגליה בכל מפעלה הספרותי – על כן ראוי לצטטם בהרחבה:

/ העולם אינו משתנה הרבה. // וודו עם החייל שלו / הסתדרו בקושי גדול / כל יום איזה רגע מצער / את הבית כולו היה מרכא. // הבית גדוש ילדים / וגם לא ריק מצחוק או משיר / עשירות היינו בשלווה / במילים מתוקות ומרגיעות).

³⁷ עיקר עלילתו של המחזה *Shuegra ni de baro buena* מבוסס על פרט ביוגרפי זה.

38. כלשון הבית החותם בשיר הנזכר: "Te auguramos las Levias / que muchos años mos alcanses" (מאחלות לך אנו הלוויית / שתזכי לשנים רבות). וככל הנראה מדובר בהלצה פנים-משפחתית ידועה.

39. את שמו הצרפתי של הסלון אפשר לייחס לרוח הצרפתית שהמשפחה כולה ספגה באיסתנבול ולא דווקא להשפעתה של לאורה.

40. על שירותו הצבאי של בעלה בשנים הראשונות למלחמה נמצאנו למדים מטיטוה של מכתב בקשה של לאורה פאפו למשרד המלחמה הממלכתי של הקיסר. הגרסה הראשונית נשתמרה במחברת הרישומים (עמ' 24-26) הכוללת את גרסה קמא של הרישומים במכתב ביקשה לאורה פאפו פיזיוסי בעבור בעלה דניאל, בגין מחלה בלתי ניתנת לריפוי שחלה בה כשהיה שבו מלחמה באיטליה בשנים 1915-1916.

41. "אל תשאירו אותנו לבד / את פרחיני להתייבש / בשנה הבאה עלינו / נחכה שתבואו עם השלום".

42. J. Bernadzikowska Belović, "Die sudslavische Frau in der Politik",

Bosnische Post

Bosnische Post, 17.12.1916, p. 8. 43

44. על האיש ועל מפעלו ראו A.

"Dr. Vita Kajon", Pinto בתוך הספר

Spomenica etc. (הצעה 9 לעיל), עמ'

301-303. על הצעתו היא כותבת

בהקדמה (בעמ' 1): "Esto tresladando

en mi madre lengua esta čika ovra,

kuala inisiativa me hue dada por el Sr.

Dr. Vita Kayon ke desea ke se avle i

se eskriava sobre el folklór sefardi en

lingua espanyola, nuestro idioma, como (אני) lo avlamos en nuestros lugares" מתרגמת לשפת האם שלי את היצירה הקטנה הזאת, ביוזמתו של מר ר"ר ב'טיה קאיינו, אשר רוצה שידובר ויכתב על אודות הפולקלור הספרדי בשפה ספרדית, בלשון שלנו, בדרך שאנחנו מדברים במקומותינו).

45. את גרסה קמא היא כתבה בחמישה ימים בלבד - 3-7 ביולי 1931. כתיבת גרסה בתרא ועריכתה ארכו זמן רב יותר - מחורף 1931 עד לתשעה באב תרצ"ב (11 באוגוסט 1932).

46. לפי שיטת המשכילים הספרדים גם לאורה אפפו הצמידה לעתים שתי מילים עם אותה משמעות, אחת "הגבוהה", שמבקשים להקנותה להמוני העם, והשנייה "הנמוכה" המוכרת לכול, שבאמצעותה מבינים את הראשונה. כך גם כאן, תחילה היא השתמשה במילה הראויה, הספרותית, aleman - גרמני, אך מיד הוסיפה את הסלבים העממי: nemcesko.

47. "הודות לתפוצות הגורל אני עוסקת בנושא שכבר טיפלת בו בחורף 1917, להרגל ויכוח חריף עם גברת ברנדזיקובסקה, שהייתה לה התעוה לתקוף נשים ספרדיות במאמרה 'הספרדייה בבוסניה'. התנגדתי אז לדבריה ומביטב טיעונים הראיתי לה מיזיה האישה שלנו - והרגע ההוא הוא התחלתו של הספר הקטן הזה, שאז כתבתיו בגרמנית בהנחייתו של מנהל המוזאון באותם הימים, מר ר"ר פאטש, אשר היום יושב בקתדרה לארכאולוגיה באוניברסיטת וינה".

48. "Zekky Effendi eine Erinnerung", *Bosnische Post*, 31.12.1916

49. בשתיים מ-16 הרומנסות לא נמסרו פרטים על אודות המידענית.

50. לפי התאריכים המופיעים בכתב היד, בתחילתו ובסופו (אחרי רומנסה 9), גרסה זו נערכה במשך שלושה ימים - 29-31 בינואר 1917.

51. על שאיפותיה אלו מעיד גם מכתב

*Este Buki esta muy muj jerado, esta pekando sin kerer. --- Sigun nuestro Buki, y el enflujo danjoso ke la eskola eksersa en la muchachika djudia kali pregonar al Kal, ke tornemos todos alo viežo, ke tornemos en kaza asentadas en los minderis lavrar, dezbarasar, fregar, lavar, šaguar kovri i batir biskutela. Alora no premia nada mas. Este paso retrogrado para atras resolvia problemas que savios sociologes non pueden resolver. Ke se vea ke Buki es Buki, i non es Bohora, porke si non era ansina, el savia muj bien, ke el ečo de kaza ke tanto huerte lo deskrive lo save azer la mas primitiva, i la mas ečada a la buena parte, i l'estudio, el saver, las siensias kale ser meresedera, kale sudar i gastar los nervos i la mansevez para los adoperar.*⁶²

"בוקי" כאמור לא ייחס לנשים הספרדיות בסיפור עמדות שלא רווחו בקרבן; לכן סביר להניח כי הוא נדהם מביקורתה הנוקבת של "בוכוריטה". הרי הסיפור שלו לא דגל בקידוש העבר ולא הטיף למאיסה במודרנה. ככלות הכול הוא נתן בימה לשתי דמויות, טיפוסיות למדי, להשמיע את טענותיהן השמרניות והמישונות. נכון גם שמשוורתיו ניכרת חיבה נוסטלגית לדמויות אלו, אך מכאן ועד לאימוץ עמדתן - או להטפה לאימוץ עמדתן - הדרך ארוכה מאוד. ואולם הדבר נגע בציפור נפשה של "בוכוריטה", שכן היא הכירה מקרוב את הכורח הדוחק באישה המודרנית לצאת לשוק הפרנסה. הודות ללימודיה "בוכוריטה" הייתה מסוגלת לפרנס את ילדיה הקטנים גם לאחר מחלתו של בעלה - אך אילו מקרה דומה היה מתרחש באותה העת ש"בוקי" מצייר אותה בצבעים ורודים כל כך, אישה במצב דומה וילדיה היו נדונים לעניות מרודה:

"Buen tiempo ke estavamos enseradas, onde avia mučačas viežas?" Ansina avla una vizina ala otra! He mi Buki, un tiempo kuando una mužer de merkader endojada de perlas de tabakas i de mašalas kedava bivda kon 5-6 kriaturas, le tokava mi Buki de la noče a la minjana jerse por las kuzinas i basinas del mundo. Oj grasjas al Dio non es ansina, los pustos ladrios, la salvan de tragedia semežante. Se emplea ake povera, se eča a la merkansija, gana su pan, lo importante es ke keda en elemento! ---

El es seražero (šloser), ea es kuzindera i lavorando todos dos akomodan l'egsistensia, i

שכתבה בפריז ב-25 באוגוסט 1928 לאחד המרצים שלה. המכתב שמור בעיבונה. בנספח למכתב נמצאת הרומנסה (או בלשונה שלה, romance espagnole de moyen âge - רומנסה ספרדית ממי הביניים) *Amadi*. להלן מה שנראה כגרסה ראשונית של מכתב (תמיד על כך גם ההתלבטות הבלתי פתורה בהפניה שבראש המכתב): "Mi muy Señor mio! Desco comunicar a Usted este facto, que onde nosotros se cantan romances de la idat media. A unos de sus colegas tengo de remeter mi chico romancero que recoge en mis días jobenes, porque onde nosotros duermen estos tesoros de folkor. Se muy bien, que en Francia uno tiene senso entendimiento para todo loque es hermoso. Si a Usted le pueden gustar estos cantares antiguos, volver a mi casa le enviara a Usted mis romances. Agradesca Usted saludos respetuosos de "sdu alumna Laura Papo" הנכבד! ברצוני לציין לפנך כי אצלנו שרים רומנסות מתקופת ימי הביניים. אני צריכה להגיש לאחד מעמיתך את הרומנסיקו הקטן שלי, אותו קיבצתי בימי נעוריי - כי אוצרות הפולקלור האלה רדומים אצלנו. אני יודעת היטב שבצרפת יש חוש, הבנה, לכל דבר יפה. אם שירים עתיקים אלו ימצאו חן בעיניך כשאהזור לביתי אשלך לך את הרומנסירו שלי. דרישת שלום מלאת כבוד מתלמידתך לאורה נאמן).

Don Vergile, Morenica (Las tres hermanicas), Labrando estaba la reina, Don Beso, Moricos los mis Moricos, Pasear se ia Silvana, Morena me llaman

53. המאמר פורסם תחילה בספר *Godišnjak "La Benevolencije" i "Potpore"*, Sarajevo 5694, pp. 272-288, ואחר כך שוב בכתבים נבחרים

non sufren. Non savez Buki ke oj non abasta un ganador. La vida es kara i muj apenada!⁶³

ז. כאן נולדת: ה"לוקל-פטריוטיזם של "בוכוריטה"

אחרי הפולמוס עם "בוקי" שמה של "בוכוריטה" מתחיל להופיע בעיתונות היהודית בסרייבו בתדירות גבוהה. כבר בגיליון הבא של *Jevrejski život* היא מתחילה לפרסם את הנובלה שלה, "Morena" (שחרחרת).⁶⁴ שמונת פרקי הנובלה לא הופיעו ברצף כי אם בדילוגים - ארבעת הפרקים הראשונים הופיעו בכל שלושה שבועות,⁶⁵ שני הפרקים הבאים אחריהם בהפרש של שבועיים,⁶⁶ הפרק השביעי שוב בהפרש של שלושה שבועות,⁶⁷ והפרק השמיני והאחרון פורסם לאחר שבוע אחד בלבד.⁶⁸ קשה לדעת, אך ייתכן מאוד שאת הפרשי הזמן בין הפרקים יש לתלות ב"בוכוריטה" עצמה, שכן בעת הזו היא עדיין חסרת ניסיון בכתיבה. בתקופת בשלותה יספיק פרק זמן כזה לכתיבת תמונת הוויי שלמה. עם הזמן ישתנה סגנונה, ובהמשך חייה את רוב זמנה היא תקדיש לסוגה אחרת, הדרמה. על כל פנים אפשר לומר כי כבר מצעדה הספרותי העצמאי הראשון ניכרת דרכה המיוחדת - כתיבתה היא כתיבה נשית מובהקת. כבר בנובלה הראשונה שלה היא מפגינה יכולת מדהימה ליצור דמויות נשים עגולות, משכנעות, חיות ועם עולם פנימי עשיר. היא קשובה לרגשותיהן, מודעת למאפיינים שלהן ומצליחה להעביר את מסרן לקורא. בצדן של הדמויות העגולות והמשכנעות של מוריניקה ושל אמה מצטיירות הדמויות הגבריות, ראובן ואביה של מוריניקה, דמויות שטוחות ודוממדות. לעתים מתקבל הרושם שהם מופיעים בסיפור רק כרקע לעולמה הפנימי של מוריניקה, מעין גירויים חיצוניים שבעקבותיהם אפשר לרדת אל עומקי נפשה של הדמות הנשית הראשית. אין צריך לומר שמוריניקה, כיאה לדמות נשית חיובית טיפוסית של "בוכוריטה", איננה ילדה מפונקת ושברירית - היא בחורה, ולאחר מכן אישה, רגישה אך מודעת לעצמה ולוחמנית. באחד הפרקים של הנובלה מסופר על התקופה שבה ראובן ומוריניקה עדיין היו סטודנטים בגרמניה. כידוע, באותן השנים כבר ביקשו האנטישמים שיופעל נגד הסטודנטים היהודים נומירוס קלאוסוס. בוקר אחד ראתה מוריניקה קבוצת סטודנטים, חברי התנועה האנטישמית, מדביקים כרזות. בלא חת היא ניגשת לקרוא אותן. ראובן מזהיר אותה שלא תתקרב אליהם עד שיגיעו סטודנטים יהודים אחרים: "No seas kurioza, asi bivas!"⁶⁹ אך מוריניקה איננה יראה מפני איש, היא ניגשת אל עבר הכרזות ואומרת לראובן: "Mira les los" "plakates, Reuben! Aki va aver kavesas rotas!"⁷⁰ כשראובן, אשר כנראה לא הבין שמוריניקה מתכוונת לראשיהם של האנטישמים, מנסה להרגיעה במילים: "No te espantes, Morenika, kon mi estas";⁷¹ היא עונה לו בנחרצות: "Ken se espanta? Ke vengam, veremos!"⁷² "De baldes no nasi jo en Bosna! Batir lo vo komo la lana

(הערה 1 לעיל), עמ' 300-322. מפני חשיבותו המאמר תורגם לאנגלית. ראו K. Baruch, "Spanish Ballads of the Bosnian Jews", *Judeo-Spanish Ballads from Bosnia*, S.G. Armistead and J.H. Silverman (eds.), Philadelphia 1971, pp. 35-58.

54. כתבים נבחרים (שם), עמ' 301.

55. שם, עמ' 322.

56. על סקירת האירוע ראו *Židovska svijest*, 14.4.1919.

57. "לה כינוי־ולנליה", עמותה לקידום

התרבות וההשכלה, נוסדה בשנת 1902 והיא שמה לה למטרה ליצור דור חדש של אינטלקטואלים, מנהיגים ופעילי ציבור.

לשם כך היא יסדה קרן שממנה הוענקו

מלגות לתלמידים מוכשרים, ובמיוחד

לאלה החפצים ללמוד מקצועות שתייה

בהם גם תרומה ציבורית, כגון הוראה,

רפואה, עיתונות, אמנות וכו'. העמותה

כיסחה את מכלול הוצאות הלימודים

של בני הסוטה, בדרך כלל באחת

האוניברסיטאות הפועלות בתחומי

הממלכה - בווינה, בנרץ או בפראג.

כמו כן "לה כינוי־ולנליה" יסדה ספרייה

יהודית ציבורית, עורדה איסוף ומחקר

של חומר פולקלוריסטי, פובליציסטיקה

יהודית (הכנת ספרי לימוד וספרי מחקר

בנושאים יהודיים, תרגום של ספרות

יהודית מעברית, מיידיש ומלשונות

אירופה) ויצירה (הצגות, תצוגות וכיוצא

באלה).

58. *Jevrejski život*, 33, 1924, p. 3.

59. בסלנג הספרדי-יהודי הבוסני למילה

ladrinju, שהוראתה הראשונית היא לבנה,

משמעות נוספת - טמטום, שטויות.

60. "אח שכנתי היקרה. האינך יודעת

כמה צער יש עם הבנות הקלוקלות

האלה? ובמיוחד בזמן הזה. אם אינך

שולחת אותן לבתי ספר הן יוצאות

טמטומות. לא יודעות להופיע בחברה.

אם את שולחת אותן לבתי ספר הן

נעשות מאוד עדינות, מאוד חכמות.

אי-אפשר להגיד להן אף מילה אחת.

מירוב רומנים, מירוב טיילת, מירוב פלירט

- מה אגיד לך. וכשאת אומרת להן משהו

בסוף דבריה אלה של מוריניקה, המספרת, במידה לא קטנה של הזדהות וגאווה לוקל-פטריוטית, ממשיכה ומסכמת: "I ja trija muestra "bošnakita. Hartonear kere"⁷³.

אהבה עמוקה זו של "בוכוריה" לעיר מולדתה, החיבה וההערצה למרקם העדין בין המערב למזרח אשר התהווה בה (עניין אשר יעלה בכתביה שוב ושוב) מוצאות להן ביטוי יפה כבר ביצירת הספרות הראשונה. ראובן מתלונן באוזניה של מוריניקה על קשיי פרדה מסרייבו:

*Eh! Mi Morena, ami me peza de dešar mi sevdad de nasimiento. Espartir es un poko murir!*⁷⁴

והיא עונה לו בהצהרת אהבה לעיר:

*Ves, en esto tienes razon! Oj la manjana, kaminando por las kaležas turkas, miri todo kon otros ožos! Deskuvri ermozuras ke fin oj apenas las sospiči. Orientie, Oriente kquanto sos ermozo! Vites las kajes de pijedregales redondos? Vites akeja kjetud de sus kazas? Otro mundo! Lindo nuestro Saraj! En el centro tramvajes, autos, un poko mas longje el Levante kon sus ermozuras enkantanderas, sus mahales kjetas! Todo esto kale un aženo ke mos aklare la vista para verlo, para admiraldo!*⁷⁵

בתקופה זו מתחילה "בוכוריה" גם להרצות במוסדות יהודים במגוון נושאים. בדצמבר 1924 דיווח העיתון *Narodna židovska svijest* על הרצאתה ב-"Jevrejski Dom" (בית יהודי) בעניין גמילות חסדים והילדים.⁷⁶ ההרצאה התקיימה בסרבוקרואטית. בדצמבר 1927 דיווח העיתון על הרצאה אחרת שלה,⁷⁷ שנתקיימה ב-"Glorijin Dom" (בית גלוריה), בעניין מקורה של הרומנסה.

בשנת 1925 מתחילה "בוכוריה" לפרסם באותו העיתון גם את שיריה הספרדיים-יהודיים.⁷⁸ הלוקל-פטריוטים שלה מניע אותה ליזום תרגום של שירה סרבוקרואטית לספרדית-יהודית, ובשנת 1927 היא מפרסמת את תרגומה הספרדי-יהודי לשיר *Lem Edim* (שם פרטי תורכי), פרי עטו של אחד מגדולי המשוררים הסרבים יובן יובנוביץ' - "זמאיי".⁷⁹ בצד השיר פורסם גם מאמרה של "בוכוריה", "Nemo propheta in patria" (אין נביא בארצו), ובו ביטוי מרגש לתהייתה על נטייתם של יהודי בוסניה להתרפס מול כל דבר המובא מהמערב ועל חוסר נכונותם להתפעל מיצירות מקומיות:

Kquanto mos enflama un poema del Ingles Byron, del Lovelace, y mos parese ke si ay algo

הן מתנפלות עלייך ואומרות: 'עברו כבר אותם הימים שבהם אבות היו משיאים את הבנות, אלו זמנים אחרים'. ואילו זמנים אחרים אלו. למרבה הצער אנחנו רואות מה קורה – אחת הרעילה את עצמה כי החבר עזב אותה. האחרת, שלא נדע, מביישת את המשפחה. ולמה? הכול בגלל העידונים הארוכים – הן לוקחות את הרומנים ההם, הולכות לאיבוד מרוב קריאה, לפי תדעי עד איזו שעה בלילה. ומה נראה לך, שכנתי היקרה, שמשוה טוב אפשר ללמוד מהם? האמיני לי, רק עזות פנים ובושות. ווי, גיסי עכשיו ממש מושך לעצמו אוזניים על זה ששלח את לאורה לבית הספר. אבל מה הוא רוצה? היא למדה טוב מאוד. בכל המקצועות היא קיבלה 'אחד' [=הציון הגבוה – א"א]. כולם התחילו להגייד לגיסי 'חבל, חבל להוציא אותה'. וככה היא סיימה את בית הספר הזה, איך קוראים לו 'קדמיה'. ועכשיו היא עובדת בבנק. היא מקבלת, נראה לי, 1,500 דינר בחודש. כלום, שכנתי היקרה. כל בוקר היא קמה לה, מסתורקת, מתלבשת, מתגנדרת – והולכת לה. בצהריים היא באה, אוכלת – והולכת. ערב אחריו העבודה היא יוצאת לשניים – שלושה סיבובים בטיילת. אם נראה לה היא הולכת גם לקולנוע. אחר כך היא באה, לפי תדעי באיזו שעה של הלילה, אוכלת – וישר 'טמטום' לידים. את מאמינה שהבחורה הזאת לא מזוהה את הדין מפה לשם כדי לעשות משהו. כמה פעמים כבר אמרה לה אחותי מאזאלטה: 'אוי ואבוי לי, אני לא יודעת מה את חושבת לעצמך, מחר כשתתחתני מאכל אחד לא תדעי להכין לבעלך. תסתכלי על אירנה, כמה עבודת יש לה, מי מחזיקה את הבית אם לא היא? מהבוקר היא מסודרת, מצחצחת, מנקה הכול, תענוג להסתכל. אחר כך היא יושבת ליד המכונה, תופרת, רוקמת, מנהגת, מטליאה, מה אני אגיד לך. וזאת – כלום. את יודעת מה היא עונה לה? 'אני כשאתחנן לא אעזוב את הבנק. בעלי לעבודה – ואני לעבודה שלי. נאכל בבית מלון. אמא המסכנה, צמזמורת אוחות

de ermozo en el mundo puede azerlo solo onde los aženos, i porke un J. Jovanović Zmaj o un Šantić el Mostarli no pudian azer admirar mas ke el aženo. Esto es facil de responder — son de aki, de nuestra tjera, de onde bivimos, y ninguno en su lugar es navi, i nemo propheta en patria. Azia algun danjo, si prekuravamos de dar a konoser al mundo civilizado algunos de estos valorozos poetas?⁸⁰

לאחר שהזמינה את בני קהילתה לפעול למען הוצאת שמותיהם של הסופרים הסרבו-קרואטים אל העולם הגדול היא מצטטת את דבריו של ברנדס, שהיהודים תמיד הפיצו את ערכיהן של מדינות אשר התנכלו להם. היא ממשיכה ומבטיחה כי המקרה של יהודי בוסניה בוודאי היה שונה: שכניהם, בני דתות אחרות, היו יודעים להעריך נכונה את הפטריוטיות של היהודים:

El žudio fue siempre el ke jevo, i dio a konoser al mundo, valores de paisos onde lo maltrataron (Brandes). Si mozotros lo aziamos, avia ken ke lo agradeska. No espartiamos la suerte del Brandes. La "narodna pjesma", el kante nacional del Slavo tiene una ermozura desconosida en otras poesias del mundo. Sus versos son težedos del amor de madre de akea kerensia de madre del pueblo al kual la kultura no le alkanso azer danjo, i mučas ermozuras sin presio. Por oras vamos a dar a nuestros lektores el traslado de *Lem Edim* i de Šantić un čiko poema. Si va aver interes mas tarde vamos publicar i algunos kantes heroikos, los kualos sonsonetes y melopeas akompanjan kon melankolikos los tanjedores de la gusla. Se va prekurar ke la lengua sea klara, ke se pueda entender un poko mas londe de Bosanski Brod.⁸¹

ההערה האירונית שחותמת את המאמר מעניינת – אפשר להסיק ממנה כי "בוכוריתיה" עצמה החזיקה בדעה קדומה על אודות עליונותו של המערב, הדעה שהיא ייחסה לבני קהילתה. העיר בוסנסקי ברוד נמצאת בצפון מערב בוסניה בגבול עם קרואטיה. אם תרגומי השירה הסלבית הלאומית של "בוכוריתיה" לא נועדו לקהל המקומי בלבד אלא גם לקהל שמעבר לבוסנסקי ברוד, הרי גם עיניה של "בוכוריתיה" מופנות אל המערב,

בה כשהיא שומעת דברים כאלה. תגיד,

בבקשה. זה נקרא חיים, זה?"

Jevrejski život, 34, 1924, p. 3 .61

.62 "בוקי זה טועה טעות תמורה, הוא

חוטא מבלי לדעת --- לפי בוקי שלנו

מפני השפעתו הרעה של בית הספר על

הבת היהודייה צריך היה שנתפלג בית

הכנסת, שנחזר בכל לדרכים ישנות

- לחזור לשבת בבית, על כריות: לרקום,

לסדר, לצחצח, לרחוץ, לנקות כלי נחושת

ולהכין עוגות. שום דבר אחר לא היינו

צריכים. הצעד אחרון אל העבר היה

פותר בעיות שגדולי הסוציולוגים אינם

מצליחים לפתור. שיהיה ברור, בוקי הוא

בוקי - ולא בכורה - שאם לא כן הוא

היה יודע שעסקי הבית, שלפי תיאוריו

קשים כל כך, האישה הפרימיטיבית

והמטומטמת ביותר מסוגלת לעשותם;

ואילו בשביל לימודים, בשביל ידע,

בשביל מדעים צריך לטרוח, צריך להזיע

ולהשקיע עצבים ובהרות".

.63 "בימים הטובים ההם שהיינו סגורות

בבית, איפה שמענו או על רוקחות וקנות?

מילים כאלה אומרת שכנה לדעותה!

ויי, בוקי שלי, בימים ההם כששאת

סוחר מהודות במרגליות, בשרשרות

ובשאר תכשיטים נשארה אלמנה עם

חמישה-שישה ילדים, מהבוקר עד

הלילה, בוקי יקירי, היא הייתה חייבת

לנודד במטבחים ובין הסירים בבתים

של זרים. היום, תודה לאל, זה כבר

לא כך. ה'טטטומים' האוורים מצילים

אותה מטרדיה כזו. היא יוצאת לעבודה,

למסחר, מרוויחה את לחמה, והחשוב

ביותר - היא נשארת בעמדה המכובד!

--- הוא מסגר, היא תופרת. והואיל

ושניהם עובדים הם מבטיחים את קיומם

בלי לסבול. האינך יודע בוקי שהיום לא

מספיק מפרנס אחר בבית. החיים נעשו

יקרים וקשים!"

Jevrejski život, 35, 1924, p. 2 .64

.65 שם, 35, 38, 41, 44.

.66 שם, 46, 48.

.67 שם, 51.

.68 שם, 52.

.69 "אל תהיי סקרנית, בחייך! חכי עד

ל-"mundo civilizado", "ל'עולם המתורבת" - לדבריה לעולם זה
יש להכיר את התרבות הסלבית ואת ערכיה, ולא דווקא למזרח הדובר
ספרדית-יהודית.

בתקופה זו בצדו של הלוקל-פטריוטיזם נושבת בפרסומיה של "בוכוריטה"
רוח ציונית. כך, למשל, הנובלה *Morenika* מסתיימת בעלייתן של הדמויות
הראשיות לארץ ישראל. בהמשך, באפריל 1927, מתרגמת "בוכוריטה"
מגרמנית לספרדית-יהודית את מאמרה הפמיניסטי-ציוני של ד"ר נדיה
שטיין (Nadia Stein) ומפרסמת אותו בעיתון הציוני *Narodna židovska
svijest* תחת הכותרת "החלוצה"⁶².

פ. אי-אפשר לעצור את הזמן: גישחה האמביוולנטית של "בוכוריטה"
לאונסיפציית הנשים

מטרתה הברורה של "בוכוריטה" בתרגום מאמרה הפמיניסטי-ציוני של
שטיין היא פרסום הרעיונות הטמונים בו והפצתם, והדבר מלמד על
הזהירות של המתרגמת עם רוחו של המאמר. עם זאת עמדתה בעניין
פמיניזם ושאלת שחרור האישה מורכבת יותר. ממאמרה הראשון בעיתונות
היהודית ועד למחזותיה החברתיים בתקופת יצירתה הבשלה היא המשיכה
לעודד נשים לצאת לעבודה ולרכוש מקצועות אשר יאפשרו להן לתרום
לפרנסת המשפחה; אף על פי כן היא לא ראתה בדברים אלו ערך בפני
עצמם. מבחינתה היה זה צו השעה ותו לא. "בוכוריטה", אשר תקפה
בחרפות את "בוקי" על מה שהיא זיהתה בכתיבתו כ"צעד אחרון אל
העבר", בעצמה לא הייתה בטוחה כלל וכלל כי האישה המודרנית שמחה,
שלמה או שלויה יותר מהנשים בדורות קודמים. במסה על אודות האישה
הספרדייה מבוססיה היא כותבת:⁶³

El resultado de todo ke aki se anoto es el
sigiente: ke aunke la mujer de un tiempo mucho
mas lazdro en su kaza i para su famiya, tuvo
mas alegria i mas paz en su korason ke la mujer
moderna kon todo el konfor i los "kolaylikes"
ke le trusho el dor de oy! Moralmente ea esta
manko sastifecha ke la de un tiempo i esto es de
entender siendo akea, la antika akseptto la vida
komo hue, i oy demandamos de ea (de la vida)
mucho mas de lo ke ea mos puede dar.⁶⁴

כזכור, תחילתה של מסה זו היא בפולמוס עם יליצה ברנדיזקובסקה-
בילוביץ', אשר האשימה את הספרדייה שאיננה מסוגלת להשתחרר
מכבלי העבר. הפולמוס התרחש כשבע שנים לפני הפולמוס עם "בוקי",
ואילו הניסוח המצוטט כאן לקוח מגרסתה הספרדית-יהודית של המסה,

שיבואו החברה שלנו".

70. "קרא את הפלקטים שלהם ראובן! ראשים יישרו פה!"

71. "אל תפחד, מוריניקה, את אתי".

72. "מי מפחד? שיבואו, נראה אותם! לא לשווא נולדתי בבוסניה! אני אכה בהם כמו שמכים צמר".

73. "וכבר מתכוננת הבוסנית הקטנה שלנו. רוצה להיאבק".

74. "אה, מורינה שלי! אני, קשה לי לעזוב את עיר מולדתי. הפרדה היא מיתה קטנה".

75. "ראה, כאן אתה צודק! היום בבוקר כשעברתי ברחובות המוסלמים הסתכלתי על הכול בעיניים אחרות! גיליתי יופי שעד היום בקושי חשדתי בקיומו! מזרח מזרח - אתה כה יפה! האם ראתה את הרחובות העשירים אבנים עגולות? האם ראתה את השקט בבתיים? עולם אחר! סריבו היפה שלנו! במרכז חשמליות, במרחק קטן ממנו המזרח עם יופי המקסים ושכונותיו השקטות. נדרש איש זר שיבהיר לנו את הראות כדי שנוכל לראות את כל זה, כדי שנעריך את כל זה!"

76. "Dobročinstvo i naša djeca", *Narodna židovska svijest*, 37-38, 1924

"Donde mos viene la romansa", *ibid*, 182, 3.12.1927, p. 4

78. תחילה פורסם השיר *Ožikos de guerko* (אמנון ותמר), שם, 61, ולאחר מכן גם השיר *A mi nona, Sunha Liačon* (שמה) ליאג'ון *Salom* (לסבתי שונחה) ליאג'ון (=אליהו) שלום), שם, 75.

Jevrejski život, 159, p. 3. 79

80. "כמה מלהיב אותנו שיר משיריך של בירון האנגלי, או של לובליס; ונראה לנו שאם יש משתו יפה בעולם הוא יכול להיווצר בנכר בלבד. מדוע י' ויבונבין זמאי או שנטיי' איש מוסטר לא יעוררו בנו הערצה יותר מהורים? קל לענות על השאלה - מפני שהם מכאן, מארצנו, מהמקום שאנחנו חיים בו, ואף אחד אינו יכול להיות נביא בארצו, אין נביא בעירי'. האם היה מוזק אילו

משנת 1931. בדיוק כמו אז, ב'1917, כשבמאמרה בגרמנית היא שינסה את מותניה ויצאה להגן על היופי שבמסורתה של האישה הספרדייה, על חכמת החיים הטמונה באורח החיים המסורתי, על ההומניות, הישר וההסתפקות במועט, כך גם כעבור 14 שנה. מכאן נראה שגישתה דומה לגישתו של "בוקי". אם כן, למה גם לקראתו היא יצאה למלחמה? למה היא כינתה את התמונה האידיאלית של העבר המצטיירת מדבריהן של דמויותיו של "בוקי" כ"צעד אחורה אל העבר"? התשובה טמונה, לדעתי, בשורות הבאות:⁸⁵

Materialmente oy estamos mejor! No estamos atravadadas de mucha famiya! Pero si atorgamos la verdat no hue mejor akel tiempo? No porke tiene el nimbo el kolor ermozo de lo pasado, sino porke hue de punto de vista moral mucho mejor.⁸⁶

אליבא ד"בוכוריטה" בדיוק כמו שציצאת נשים לעבודה אינה ערך בפני עצמו, כך גם אין כל ערך בהנצחת דרכי חיים שאבד עליהן הכלח. ההכרעה האמתית היא בעל-זמני: במוסר, בערכים ובפסיכולוגיה. לכן לדעתה היטיבה לעשות האישה הספרדייה כשלא הסתגרה מפני המודרנה אך גם לא התנתקה מעברה. הסתגלותה ההדרגתית אפשרה לה להתאים את ערכיה הישנים למצב החדש. לכן גם אליבא ד"בוכוריטה" טועה "בוקי" - הדמויות בסיפורו ממשיכות להיות נאמנות לצורות שעבר זמנן ובכך הן בוגדות במה ש"בוכוריטה" רואה כתורתה של האישה הספרדייה: נאמנות לתוכן וגמישות בענייני הצורה.

את התפעלותה מיכולת ההסתגלות של האישה הספרדייה הביעה "בוכוריטה" במילים אלה:

Estudiemus una mužer ke ya paso los sesenta! Mientras su čikez ea bivio en un ambiente turko, en el mas puro Oriente. Vıno ala mučačez le vino el Austriako, elemento evropeo ke le abolto entera la vida i su modo de entenderla ! I komo no? De harenka, kalio si kižo o no ke se adapte a los uzos ke trušo el konkistador nuevo, el renado nuevo. Por esteso lo izo i la mužer serba. Vıno a los anjos de ser nona, delivro el Serbo la Bosna, i ea, la čika jahudinka de šalvariko duspues feređe, i mas tarde el čapeo, se adapto a todos los režimes kon la elasticidat de su rasa! En medio siglo (50 anjos) vido trokarse tres reinados, tres rasas, oriental, germana i slava!

Y ea supo siempre jir kon el tiempo! No se kere maestria para esto?⁸⁷

ההסתגלות למודרנה, אם כן, איננה בהכרח ניתוק מהעבר – ההפך הוא הנכון. אליבא ד"בוכוריטה" המסורת היהודית-ספרדית מחייבת הליכה עם הזמן. אם כן המודל לאימוץ המודרניות שהיא מציעה לבני קהילתה (ובמיוחד לבנות קהילתה) אינו בא ממקום של נתק או שבר; הוא המשך טבעי של המסורת הנושנה. יתרה מזו, צעידה נוסטלגית כלפי העבר איננה רק מעשה אנטי-חברתי – היא גם מנוגדת למסורת. מעתה ל"בוכוריטה" שתי משימות עיקריות: תיקון החברה ותיעוד העבר. לשם הראשונה היא כותבת את המערכון העצמאי הראשון שלה *Dotas* (הנדוניות), המאיץ בבנות לקחת את גורלן לידיהן, ומרצה בנושאים חברתיים. לשם מטרתה השנייה היא מתחילה לפרסם דיוקנות של אנשים מן השורה, זקנים וזקנות של פעם,⁸⁸ "טיפוסים ישנים" אשר לדעתה גילמו את דרך החיים היהודית-ספרדית, את ערכיה ואת השקפותיה של החברה היהודית-ספרדית המסורתית, את האנקדוטות⁸⁹ ואת הרישומים הפולקלוריים שלה על המנהגים⁹⁰ והמשחקים⁹¹ שהולכים ונעלמים.

מ. התאנה חנטה בגיה והגפנים סגוד נתנו ריח: תקופת היצירה הבשלה

צ'מפרה, המתבסס על עדויותיהן של בלאנקה ושל חברה משותפת לה ול"בוכוריטה", מוסר⁹² כי זמן מה לאחר שחזרה המשפחה לסרייבו סיימה לאורה בהצלחה Cours de vacances (קורס קיץ) של כ"ח וקיבלה Diplôme supérieur d'Études Françaises (תעודה עליונה ללימודים צרפתיים), המסמיכה ללמד לשון צרפתית וספרות צרפתית. הוא לא מציג תאריכים מדויקים, אך מוסיף כי עם חזרתה מפריז החלו לקרוא לה במשפחה La Franceza (הצרפתייה).⁹³ נזירוביץ' מתבסס על מכתבה הנזכר למרצה שלה,⁹⁴ אשר נכתב בפריז באוגוסט 1928, ובצדק מסיק כי הוא נכתב בעת שהותה בצרפת לרגל לימודיה.⁹⁵

שהותה בפריז והיחשפותה לחיי התרבות הסוחפים שם היטיבו עם "בוכוריטה" – התנתקות קצרה זו ממשפחתה, מקהילתה ומעירה העניקה לה כנראה נקודת מבט חדשה על מפעלה, הציבורי והספרותי, ועל תרומתו. היא חוזרת מפריז מודעת לעצמה ובטוחה בסגולותיה ובכישורונותיה הספרותיים. גם ההכרה וההוקרה שזכתה להן בקהילה היהודית, ומעמדה החדש בתורת "אשת ציבור" ידועה,⁹⁶ תרמו לחיזוק ביטחונה הספרותי. את תחילתו של עידן יצירתה הבשלה של לאורה אפשר למקם בשנים אלו. עתה, למרות הביקורת הקטלנית של האינטליגנציה היהודית-ספרדית שהייתה מנת חלקם של אחדים לפניו ולמרות קביעתו הנחרצת של ברוך כי החברה היהודית-ספרדית איננה מפותחת דייה כדי להוליד יצירה קולקטיבית בסדר גודל של דרמה⁹⁷ – "בוכוריטה" פונה לסוגה תובענית

ניסיון להכיר לעולם המתורבת משהו מהמשוררים הגדולים האלה?"
81. "תמיד הביא היהודי לידעת העולם את ערכיך של המדינות אשר התנכלו לו (ברנדס). אילו היינו אנהנו עושים כדבר הזה היה מי שיודה לנו. לא היה נגדו עלינו הגורל הנזכר אצל ברנדס. ב"narodna pjesma", בשיר הלאומי הסלבי יש יופי מיוחד שאיננו מוכר בשירות לאומיות אחרות בעולם. משולבת בו אהבת האם, אותה חיבת האם של העם שהתרבות לא הצליחה להזיק לו. לעת עתה ניתן לקרואנו תרגום של השיר 'לם אדים' ושיר אחד קטן של שטייץ. אם הקהל יגלה עניין בהם נפרסם בהמשך גם שירי גיבורים שביצועם המונוטוני מלווה בניגונים מלנכוליים של כינור; ושתדל הששפה תחיה ברורה, כדי שיוכלו להבינה גם מחוץ לבוסנסקי ברוד".

82. "La haluca", *Narodna židovska svijest*, 158–159, 1927, pp. 1–2
83. *La mužer Sefardi de Bosna*, גרסה

בתרא, עמ' 8.

84. "התוצאה של כל מה שנאמר כאן היא שאף שהאיש של פעם עבד הרבה יותר קשה בביתה ובעבוד משפחתה, היו לה שמחה ושלווה בלב יותר משיש לאישה המודרנית עם כל הנוחיות וההקלות שהופיעו בדור זה. מבחינה מורלית, היא פחות מרוצה מהאיש של פעם, וזה מובן, כי האישה היא, הוותיקה, הייתה מקבלת את החיים כמו שהם, והיום אנהנו דורשים מהם [מהחיים] הרבה יותר ממה שהם יכולים לתת".

85. *La mužer sefardi de Bosna*, גרסה בתרא, עמ' 9.

86. "מבחינה חומרית מצבנו היום טוב יותר! אין לנו מעמסה של משפחות גדולות; אבל אם מבקשים את האמת – האם לא היה טוב יותר בזמן ההוא? לא מפני ההילה שיש לו --- אלא מפני שמבחינה מורלית היה אז טוב בהרבה".

87. *La mužer sefardi de Bosna*, גרסה בתרא, עמ' 13: "נתרכז באישה שעברה גיל 160 בילדותה היא חייטה באווירה תורנית, במורח ממשי, במלוא מובן

בנות משפחת לוי: קלארי, לאורה ונינה [עומדות]
בלאנקי וריקי [יושבות] בכניסה לבית הוריהן

זו בבטחה של יוצרת ריבונית המודעת ליכולותיה. מי שפעם נטתה להסתמך על אחרים אפילו בכתיבת מערכונים קצרצרים מתחילה את כתיבתה הדרמטורגית במחזה חברתי רב היקף בן שלוש מערכות. כתיבת המחזה *Esterka* (אסטרקה) התחילה ב־16 בדצמבר 1929 והסתיימה ב־12 ביולי 1930. גם את תמונת הוויי הראשונה שלה, *Avia de ser* (היה היה), כותבת "בוכוריטה" בתקופה זו, במקביל למחזה *Esterka*. תהליך הכתיבה של תמונת הוויי זו נמשך קצת יותר משבוע – בין ה־18 ל־26 בפברואר 1930.

ב־13 שנות כתיבתה הבשלה (משנת 1929 עד למותה המוקדם ב־1942) כתבה "בוכוריטה" שבע דרמות, מתוכן שלושה מחזות חברתיים (*Esterka*, *Ožos* ו־*Shuegra ni de baro buena Hermandat*), מחזה הוויי (*Avia de ser*, *La pasensia vale mučo*) ושלוש תמונות הוויי (*Tiempos pasados* ו־*Tiempos pasados*). מה שבולט לעין ביצירתה התאטרונית הוא האיזון המפליא בין העיסוק בהוויי לבין העיסוק במבע חברתי. כאילו מדובר בהחלטה מודעת ועקרונית, כמחצית זמנה היא מקדישה להנצחת ההוויי היהודי-ספרדי המסורתי וכמחצית ל"תיקון החברה". מבחינה זו קיים במפעלה הספרותי של "בוכוריטה" גם איזון פנימי. תמונות הוויי

המילה. כשהגיעה לבחורותה בא [הכובש] האוסטרי וההשפעה האירופית ששינו לה את כל החיים ואפילו את תפיסת החיים. האישה של פעם, כל כבודה בת מלך פנימה, הייתה חייבת להסתגל למנהגים שהביא הכובש החדש, הממלכה החדשה. את אותו הדבר עשתה גם האישה הסרבית. כשהגיעה העת שתיה סבתא, הסרבים שחררו את בוסניה – והיא, היהודייה הקטנה, מהשרוול, דרך הפיריג', עד לכובע שהגיע מאוחר יותר, הסתגלה לכל המשטרים עם גמישותו של גועה! בחצי מאה (50 שנה) היא ראתה שלוש מלכויות מתחלפות, שלושה גועים שונים: המזרחי, הגרמני והסלבי! והיא ידעה תמיד ללכת עם הזמן! לא צריך מימונת מיוחדת בשביל זה?"

88. לרשימה מפורטת ראו נספח א'. באחד הדיוקנות אשר פורסם תחת הכותרת "Por esto akea vieza no se kizo murir" (לכן לא רצתה הזקנה למות), ב.פ. 30, 1929, *Jevrejski glas*, 10, היא כתבה: "Tipos de viezas de un tiempo son raros. Por la ley de la natura kale ke desaparekan. Me esforzo para enfikar en la memoria algun retrato de estas mužeres de un tiempo (דמויות הזקנות של פעם היום נדירות. לפי חוקי הטבע סופן להיעלם. אני מתאמצת לשמר בויכרון את דימוין של נשים אלו של פעם).

89. לרשימה מפורטת ראו נספח א'.
90. לדוגמה "Salida Pesah", *Jevrejski glas*, 57, 1925, בעיזבון שמור גם האוטוגרף (שני עמודי מחברת חשבון בודדים, בפורמט 32:20.5 ס"מ) של כתבה בשם *Duspues de las hadras* (אחרי ההכנות לפסח), אשר מעולם לא פורסמה.

91. לדוגמה "Uno de los dugos ke se estan desapareciendo", *Jevrejski glas*, 124, 1926, p. 3.

92. צ'מפרה, בוכוריטה (ראו סוף הערה 8 לעיל), עמ' 136.

93. כך למשל בשיר *Al ocasion del*

jubileo de combate, lavoro i successo

גרסה בתרא (12.4.1936), שכתבה "בוכוריטה" לכבוד אחותה נינה במלאת 25 שנה לסלון הכובעים לברות שלה. הכינוי מופיע בשני מקומות, בפעם הראשונה בבית השבעי: "Quando a las doze dava el tiro / Mama ya skapava su žiro / Nima, Clari, Kaki, Blanki, Riki / todos a la meza – i su iža grande, La Francoza" (כשהשעון סימן צהריים / הייתה אימא מסיימת את סידוריה / נינה, קלארי, קאקי, בלאנקי, ריקי, כולם לשולחן – וגם בתה הגדולה, הצרפתייה). וכן בחתימה: "Tu ermana grande, Bohoreta – Francoza" (אחותך הגדולה, בוכוריטה – הצרפתייה).

94. ראו הערה 51 לעיל.

95. נויבויץ', קנסינורו (הערה 5 לעיל), עמ' 116.

96. "בשבוע שעבר הועלחה בילה גלורייה" ההצגה *Las hadras de Pesah* של אשת הציבור החרוצה והבלתי לאה שלנו, גברת לאורה פאפו. טיאה בוכוריטה אינה מסתפקת בכתיבת המחזה לבד, היא גם מביימת אותו ומלווה את השירה בפסנתר". ראו *Narodna židovska svijest*, 8.4.1927, p. 3.

97. במאמר ביקורת על המחזה *Esperansa* של ב' פינצי, אשר פורסם ב-4, p. 1925, *Jevrejski život*: "אם כך, דרמה היא הסוגה החברתית ביותר מכל סוגותיה של השירה. אשר להופעתה בתולדות הספרות אני חוזר על מה שכבר אמרתי. שיר ילירי יכול להיווצר על ידי יחיד רגיש – ואילו הדרמה אינה נוצרת על ידי מחבר, החברה יוצרת אותה. המחזאי הוא רק פרשן מחונן וכישרוני של אותה החברה. אנחנו, היהודים הספרדים, אין לנו חברה עם גוונים מגוונים דיים להיווצרות מתחים דרמטיים. שפתנו היא תמונה אמينة של הפרמיטיביות שלנו".

98. בסצנת הסיום של *Esterka* (כתב מכונה, מערכה שלישית, עמ' 24-25) בסעודת "הסוף הטוב", שנהפכה לסעודת אירוסים, הנוכחים מחליפים כניעים

ומחזה ההוויי שלה טעונים מסרים חברתיים באותה מידה שמחזותיה החברתיים גדושים יסודות פולקלוריים.⁹⁸ למשל, "בוכוריטה" משתמשת במוזיקה מההוויי היהודי-ספרדי גם במחזותיה החברתיים ולא רק בתמונות ההוויי שלה, בהן השימוש מובן מאליו ואפילו מתבקש. מדובר בעיקר ברומנסות,⁹⁹ אך לעתים מופיעות במחזות (בהקשר של חגים או טקסים יהודיים)¹⁰⁰ גם הקומפלאס (או לפחות פרודיות עליהן)¹⁰¹ ושירי עם אחרים. אמנם גם מבחינה מוזיקלית מחזות אלו רחוקים מלהיות גנזן פולקלורי גרדא. "בוכוריטה" איננה אוצרת המגישה את חומריה באמצעות הצגה תאטרלית; תפקידה בעיצובן המוזיקלי של ההצגות על פי מחזותיה רחב, פעיל ויצירתי הרבה יותר: היא מחברת בתים חדשים לשירים ישנים,¹⁰² היא כותבת שירים שהולמים את העלילה ומלבישה אותם במנגינות ישנות (יהודיות-ספרדיות,¹⁰³ או צרפתיות¹⁰⁴), או מלחינה להם מנגינות חדשות. במקומות מסוימים נוצר הרושם שהשיר הוא יחידה מוכנה שלא נוצרה בעקבות המחזה אלא רק שובצה בתוכו.¹⁰⁵ למרבה הצער לחניה לא נשתמרו.

! סוף דבר הכול נשאר: אנילוג

נראה כי בקבוצת השחקנים החובבנים של "מתתיה" מצאה "בוכוריטה" כלי הולם לשתי מטרותיה – למבע החברתי ולהנצחת הערכים היהודיים-ספרדיים המסורתיים. סביר להניח כי אלמלא הפלישה הגרמנית ואלמלא סיפוח בוסניה והרצגובינה לקרואטיה העצמאית (אשר תיזכר בתולדות האנושות כמדינת הלווין היחידה של הרייך השלישי אשר זכתה לאמונו המלא של היטלר עד כי השמדת היהודים בה ובאזורים אשר סופחו לשטחה הופקדה בידי ממשלתה) שיתוף הפעולה בין "בוכוריטה" לשחקני "מתתיה" היה מניב פרות נוספים. מחוללי "הסדר החדש" הגרמנים וקלגסיהם הקרואטים והמוסלמים מחקו כלא היה את המיקרוקוסמוס של "בוכוריטה": בניה, קוקי וליאון, נלקחו למחנה הריכוז יסנובץ (Jasenovac) כבר באחת הפשיטות האוסטטיות הראשונות, אך הם לא הגיעו למחנה כי נרצחו בדרך; אחותה בלאנקי ברחה לסרביה עם בעלה הסרבי; ריקי, אשר התגוררה בבלגרד כבר זמן רב, הסתתרה בכפר סרבי נידח בפנים המדינה, שם הגרמנים לא חיפשו יהודים; קלארי ויצחק התגוררו בזגרב, אך עם תחילת הרדיפות ברחה קלארי עם ילדיה לאיטליה, ואילו יצחק ואשתו זדנקה חזרו לבוסניה והסתתרו בכפר נידח בזהות בדויה; אליאס כבר קודם עלה לארץ ישראל. כך, מכל המשפחה הגדולה נשאר בסרייבו רק "בוכוריטה" ונינה. בזכות נישואיה של נינה לבעלה ה"ארי" הגל הראשון של רדיפות היהודים לא נגע אליה.

בתקופה זו "בוכוריטה" חלתה. פשיטות לבתי היהודים ומשלווחים למחנות הריכוז נמשכו, ונינה, כדי להציל את אחותה החולה מידי האוסטאשים (הנאצים הקרואטים) ולסייע לה במצב בריאותה הירוד, מצאה דרך

לאשפזה בבית חולים של נזירות קתוליות. הנזירות ידעו על מוצאה היהודי, אך הסכנות הכרוכות במתן מחסה ליהודים לא הרתיעו אותן. "בוכוריטה" אושפזה במחלקה לחולים סופניים. תחילה תלתה נינה את הדבר זוהירותן של הנזירות, אך מדי יום ביומו הידרדר מצבה של החולה. נינה ידעה על גורלם המר של ליאון וקוקי אך המשיכה להביא ל"בוכוריטה" בשורות טובות מפהם. ב־12 ביוני 1942, בשנה השנייה לכיבוש הקרואטי, נפטרה לאורה פאפו – "בוכוריטה" לבית לוי בהיותה בת 53.¹⁰⁶ לווייתה הייתה הלוויה היהודית האחרונה בסרייבו הכבושה עד השחרור ב־1945. מלבד הקברנים, האדם היחיד שנכח בלוויה הייתה אחותה נינה. דמותה של "בוכוריטה" וסיפור חייה שימשו מקור השראה ליצירה ספרותית גם אחרי השואה. מלבד כתביה הנזכרים של קווייץ יש להזכיר בהקשר זה גם את הרדיו־דרמה *Bohoreta i njeni* (בוכוריטה ומשפחתה) של ריקצה עובדיה, אשר שודרה ברדיו סרייבו בשנת 1986.

(איחולים בעת הרמת הכוסית), כמיטב המסורת היהודית-ספרדית של פעם. בימי "בוכוריטה" מנהג זה כבר הלך ונעלם, והיא ניסתה לתעדו ולהנציחו על ידי הרחבת תיאורו. הואיל ויצירות התאטרון של "בוכוריטה" מעולם לא פורסמו, וההפניה לכתבי יד השמורים בארכיון העיר בסרייבו איננה מועילה לציבור הקוראים הישראלים, מצאתי לנכון להביא את הקטע בשלמותו – והוא מופיע בנספח ב' למאמר.

99. במחזה *Esterka* מופיעות ארבע רומנסות: *Segadores* (הקוצרים) (כתב מכונה, מערכה ראשונה, עמ' 12), *Tres ermanikas* (שלוש אחיות קטנות) (כתב מכונה, מערכה ראשונה, עמ' 13), *Arvolera* (אילן) (כתב מכונה, מערכה שלישית, עמ' 24) ו־*Blanka njinja* (הנערה הלבנה) (מערכה שלישית, עמ' 27). שתי הרומנסות הראשונות הן מהרומנסיו של "בוכוריטה" עצמה, *Tres ermanikas* הובאה במכתבה למרצה הצרפתי, אלא ששם היא כונתה *Amadi* ואילו במקומות האחרים שמה *Amadi* 100. כך למשל תמונת הוויי *La pasensia vale muco* מתחילה בטקס ההבדלה אשר מסתיים בקומפלה הידועה: *O Dio grande kon su gracia* (האל הגדול בחסדיו). על השיר, רקעו, תולדותיו ומשמעותו ראו E. Romero, *Coplas sefardies*, Cordoba 1991, p. 31

101. אוכיר כאן את השיר המופיע במחזה *Shuegra ni de baro buena* (כתב יד, עמ' 42). שהוא פרודיה צורנית על הקומפלה הידועה של פורים (אימפוסלר קירו קונטלר לונה גראנדי איסטויליה). היות שכאמור אין שום תועלת בהפניה לכתבי יד השמורים בארכיון העיר בסרייבו אביא להלן את השיר בשלמותו, בלי לתרגמו לעברית: "Empesar kero a kontar una longa storia / Muco vos keria avlar, se kanso la memoria / Entero el enverano estamos en esta prizion / De flirtes manka el okazion / Komo ke no trisalgas y loka ki no salgas // Dia y noce es avlar, por leces y kuažo / Si te

"בוכוריטה" עם בניה: ליאון משמאלה ובר-כוכבא מימינה

נספח א': רשימה של פרסומיה וכתביה של לאורה כאפו – "בוכוריטה"

א. שירה

א.א. שירי לאורה פאפו – "בוכוריטה"

1. *Ožikos de guerko* (אמנון ותמר) פורסם ב־ *Jevrejski život*, 3, 1925, p. 61. בכתבי סרבו־קרוואטי עם השפעות קסטיליאניות זעירות.

2. *A mi nona, Sunha Liačon Salom* (לסבתי, שונחה [=שמחה] ליאג'ון [=אליהו] שלום) פורסם ב־ *Jevrejski život*, 75, 1925, p. 5. בכתבי סרבו־קרוואטי.

3. *Al ocasion del jubileo de combate lavoro i sucesso* (לרגל חגיגת המאבק, העבודה וההצלחה), אוטוגרף השמור בעיזבון, גרסה קמא, 11 במרץ 1936. בכתבי סרבו־קרוואטי.

3. *Al ocasion del jubileo de combate lavoro i sucesso* (לרגל חגיגת המאבק, העבודה וההצלחה), אוטוגרף השמור בעיזבון, גרסה בתרא, 12 במרץ 1936. בכתבי קסטיליאני עם סטיות רבות.

4. *El namorado i la muerte* (האהוב והמוות) פורסם על ידי אלעזר, עמ' 180. בכתבי סרבו־קרוואטי-קסטיליאני מעורב.¹⁰⁷

5. *Madres* (אימהות) פורסם על ידי אלעזר, עמ' 180, תשעה בתים בני ארבע שורות. האוטוגרף שמור בעיזבון, וגם עותק מודפס במכונת כתיבה, דף A4 בודד. שניהם בכתבי סרבו־קרוואטי.

6. *Prekura de kantar* (נסה לשיר) פורסם על ידי אלעזר, עמ' 181. בכתבי סרבו־קרוואטי.

7. *Violetas* (סיגליות) פורסם על ידי אלעזר, עמ' 182. בכתבי סרבו־קרוואטי. המבנה של השיר אינו ברור.¹⁰⁸

8. *Alavaciones a la ruda como milisina* (שבחי הפיגם כתרופה) פורסם על ידי אלעזר, עמ' 253. בכתבי סרבו־קרוואטי.¹⁰⁹

9. *Huanita* (חואניטה), עמוד A4 בודד כתוב במכונת כתיבה, בלא תאריך, שמונה בתים בני ארבע שורות. בכתבי סרבו־קרוואטי.

א.ב. תרגומי שירה

1. *Lem Edim* (לם אדים), שירו של יובן ויבנוביץ' זמאיי (Jovan Jovanović Zmaj) בתרגומה של "בוכוריטה", פורסם ב־ *Jevrejski život*, 159, 1927, p. 3. בכתבי סרבו־קרוואטי עם השפעות קסטיליאניות זעירות.

2. *Flor amurçada* (הפרח המיושב), שירו של המשורר הסלובני גוסטב קרקלץ (*Gustav Krklec*) בתרגומה של "בוכוריטה", אוטוגרף השמור בעיזבון, עמוד בודד. בצד השיר מופיע התאריך 10 בדצמבר 1932. בכתבי סרבו־קרוואטי.

השיר מופיע ב'*Esterka* (כתב מכונה, מערכה שלישית, עמ' 4): "Kquanto te kero, Raguza amada / De montes verdes arodeada / Kquanto admiro tu mar ermozo / Raguza, adio, lugar kerido / Nunka te ulvido // Tus altas paredes te mampararon / Kuando puevlos por ti pelearon / Lugar kerido, mučo te kero / Mučo te kero, lugar kerido / Nunka te ulvido // Baten las olas, serka de Gravoza / Onde se entra en Raguza ermzoza / Povero de akel ke no te vido / Raguza, adio, lugar kerido / Nunka te ulvido"

106. במאמרו של נזירוביץ, קנסינורו (הערה 5 לעיל), עמ' 116, הוא כותב כי "בוכוריה נפטרה באורח טרגי בשנת 1941 בעיר מולדתה עקב רדיפות הנאצים", ואילו אלעזר (שם, עמ' 378) כותב כי היא "נרצחה במחנה ריכוז בשנת 1942". הפרטים כאן הנוגעים לימיה האחרונים מבוססים על דבריה של גורדנה קוייץ, אחייניתה, ברומן שכתבה על תולדות המשפחה (ראו הערה 29 לעיל). מן הראוי להזכיר כי גם הרומן האחרון של קוייץ '*Bajka o Benjaminu Baruhu* (אגדתו של בנימין ברון), אשר ראה אור בבלגרד בשנת 2002, הוסיב על מותה של "בוכוריה", אך אין בו מידע חדש השופך אור על חיי המשפחה בדורות האחרונים. תפקדה של "בוכוריה" בעלילה דמיונית לחלוטין: בעת אספוה בבית החולים היא כותבת את הרומן (שהוא סיפור תולדות המשפחה) מפני חששה שעקב מחלתה כבר לא תזכה לראות את בניה, ולכן היא מבקשת להשאיר להם אגדה משפחתית, מעין צוואה רוחנית.

107. אלעזר הגדיר את השיר פוי עטה של לאורה פאפו. ייתכן שמדובר בשיר שהיא כתבה לפי מוטיבים של שיר עממי, אך ייתכן גם שמדובר בשיר עממי שהיא רק שמה.
108. בעיזבון נמצא דף בודד בפורמט A,4, ובו עותק של השיר מודפס במכונת כתיבה. בכתיב סרבית-קרוואטי.

א.ג. אוספי רומנסות

1. הרומנסירו של לאורה פאפו – "בוכוריה", גרסה קמא. האוטוגרף נמצא בעיזבון; הוא ממלא 62 עמודים במחברת בעלת פורמט של 25:21 ס"מ. ספרדית-יהודית, בכתיב קסטייליאני עם סטיות רבות, וגרמנית. מחברת זו כוללת בין השאר רישום ראשוני של 13 רומנסות מפי ארבע מידעניות. שבע מתוכן¹¹⁰ נכללו בגרסתו הסופית של הרומנסירו של לאורה פאפו ופורסמו בהזדמנויות שונות.¹¹¹ שש רומנסות אחרות¹¹² פורסמו על ידי נזירוביץ' ב-1986. ליד חלק מהרומנסות גם הערות על אודות המידעניות¹¹³ ותאריך הרישום.¹¹⁴ ברומנסות אחרות נוספו הערות בצד, במה שנראה כהערות עריכה ראשוניות.¹¹⁵
1. הרומנסירו, גרסה סופית הכוללת רק עשר רומנסות.¹¹⁶ כאמור, שבע רומנסות מהרומנסירו פרסם כבר ברוך בשנת 1933. את הרומנסירו השלם פרסם נזירוביץ' ב-1986. ב-1987 גם אלעזר פרסם את מכלול הרומנסות המופיעות ברומנסירו של לאורה פאפו – "בוכוריה" – אך בפזור ולא בקובץ.¹¹⁷
2. מכתב מ-1928, עמוד ונספח (ובסך הכול שלושה עמודים), ובו הרומנסה '*Amadi* את המכתב (בלא הנספח) פרסם נזירוביץ' ב-1986. האוטוגרף שמור בעיזבון והוא נושא את התאריך 25 באוגוסט 1928. המכתב נכתב בפרזי והוא כתוב קסטייליאנית.

ב. כרוזה

ב.א. נובלות

1. "Morena" (שחרחרות) – סיפור בהמשכים, פורסם ב-'*Jevrejski život* בשמונה פרקים: (א) בגיליון 35, 1924, עמ' 2; (ב) בגיליון 38, 1924, עמ' 3; (ג) בגיליון 41, 1925, עמ' 3; (ד) בגיליון 44, 1925, עמ' 5; (ה) בגיליון 46, 1925, עמ' 3; (ו) בגיליון 48, 1925, עמ' 3; (ז) בגיליון 51, 1925, עמ' 3; (ח) בגיליון 52, 1925, עמ' 3. בכתיב סרבית-קרוואטי, עם השפעות קסטייליאניות זעירות.
2. "Linda" (לינדה) פורסם ב-'*Jevrejski glas*, 19, 1928, p. 4 – תת-כותרת: '*Rikordo de Oriente* (זיכרון מהמזרח). בכתיב סרבית-קרוואטי, עם השפעות קסטייליאניות זעירות.
3. "Dulse de rozas" (ריבת ורדים), פורסם ב-'*Jevrejski glas*, 31, 1932, pp. 2–3. בכתיב סרבית-קרוואטי.

ב.ב. דיוקנות

1. "Zekky Effendi eine Erinnerung" (זיכרונות על אודות זיקי-איפ'נדי) פורסם ב-'*Bosnische Post*, 31.12.1916.¹¹⁸
2. "Por esto akea vieža no se kižo murit" (לכן לא רצתה הזקנה למות)

109. אלעזר הגריד את השיר פרי עטה של לאורה פאפו. ייתכן שמדובר בעיבוד שלה לקומפלה לט' בשבת ידועה, אך ייתכן גם כי זוהי גרסה לא מוכרת של הקומפלה וש"בוכריטה" רק רשמה אותה.

110. *Lavrando estava la reyna, Silvana, Morenica (Las tres hermanicas), Mauricos los mis Mauricos, Segadores, La doncella de Marsilla, Carcelero*

111. ראו בהמשך, סוף א.ג.ו.

112. *La hermosica, Paseando se Rondale, El raptor pordiosero, Calbagata de Peranzueles, Don Bueso y su hermana, Hermanas reina y cautiva*

113. כך למשל בעמ' 2 נמצאת הרומנסה *Segadores* (קוצרים) בלא כותרת ומתחתיה שמה המלא של המידענית, *Gjoja Levi Teodorus*, בתוספת הערה מאוחרת, *schön geschrieben* (הועתק היטב).

114. כך למשל בעמ' 3, ליד הכותרת *Leila* מופיע התאריך 17 בינואר 1917, אך הרומנסה עצמה לא נרשמה שם כי אם בעמוד 47.

115. כך למשל בעמ' 1 ליד הרומנסה *Paesear ia Silvana* (סילב'אנה הייתה יוצאת לטייל) שמה הפרטי של המידענית כתוב באלכסון בעט אחר, ולידו הערה בגרמנית, *schön geschrieben* (הועתק היטב).

116. *Lavrando estava la reyna, Don Virgile, Silvana, Morenica (Las tres hermanicas), Don Beso, Mauricos los mis Mauricos, Morena me yaman, Segadores, La doncella de Marsilla, Carcelero*

117. האוטוגרף נמצא בעיזבון. גליון, 16 עמודים בפורטם 24.5:19 ס"מ, כתובים בכתב קסטיליאני, עם סתיות רבות. לפי ההערות בכתב יד הרומנסיו נערך בתאריכים 29-31 בינואר 1917. בהתחלה כלל הרומנסיו רק תשע רומנסות, אך בסוף נוספה גם הרומנסה *Carcelero*. כל הפרטים החסרים בגרסת העבודה הושלמו בגרסה זו. בסוף כל רומנסה

פורסם ב-10-9, *Jevrejski glas*, 30, 1929, pp. בכתב סרבו-קרוואטי עם השפעות קסטיליאניות זעירות.

3. "Una manjana de Sukot onde senjor Cappon" (בוקר אחד בחג הסוכות אצל מר קאפון), זיכרונות אישיים על החכם אברהם אהרון קאפון במלאת שנתיים למותו, פורסם ב-, *Jevrejski glas*, 47, 1931, p. 6. בכתב סרבו-קרוואטי.

4. "Tia Rahelona de Sason" (דודה רחלונה די ששון), פורסם ב- *Jevrejski glas*, 22, 1932, p. 6. בכתב סרבו-קרוואטי.¹¹⁹

5. "La paparozza de tijo Kako Monteiro" (הגרניום של הדוד קקו מונטיירה), פורסם ב-8, *Jevrejski glas*, 25, 1936, p. סרבו-קרוואטי עם השפעות קסטיליאניות זעירות.¹²⁰

6. "Tija Merkada de Jahilo Finci" (דודה מירקאדה, אשתו של יחיאלו פ'ינצי), פורסם ב-16, *Jevrejski glas*, 14-15, 1936, p. כותרת *In memoriam* (לזכר). בכתב סרבו-קרוואטי.¹²¹

7. "Alberto Salom y sus burlas" (אלברטו שלום והבדיחות שלו), פורסם ב-8, *Jevrejski glas*, 31, 1936, p. בכתב סרבו-קרוואטי עם השפעות קסטיליאניות זעירות.

ג.ג. אנקדוטות

1. "Pasa para ariva" (מתן כבוד) פורסם ב-, *Jevrejski život*, 159, 1927, p. 3. בכתב סרבו-קרוואטי.

2. "Ajde a mirar peši!" (בוא לבדוק את הדגים) פורסם ב- *Jevrejski glas*, 18, 1936, p. 6. בכתב סרבו-קרוואטי.

ג. דלמה

ג.א. מחזות חברתיים

1. *Esterka* (אסטרקה), אוטוגרף השמור בעיזבון, 131 עמודי מחברת בפורטם 34:21 ס"מ. בעמוד הראשון רשימת האביזרים למערכה הראשונה. שער המחזה מופיע רק בעמוד השני. למערכה הראשונה, שבעקבותיהם, אין שער נפרד, והיא כוללת 39 עמודי טקסט; למערכה השנייה 41 עמודים (עמוד השער, 38 עמודי טקסט ושני עמודים של רשימת האביזרים); ולשלישית 49 (47 עמודי טקסט בלא שער ושני עמודים לרשימת האביזרים). בשער הכללי מתחת לכותרת הראשית יש תת-כותרת, *Ritrato social de muestros dias en 3 actos* (מחזה חברתי בן זמננו בשלוש מערכות). תת-כותרת זו אינה חוזרת בעמודים הראשונים של אף אחת מהמערכות. יתרה מזאת, בעמוד הראשון של המערכה השנייה מופיעה תת-כותרת אחרת, *Kantes, romanses, melodias de Oriente* (שירים, רומנסות וניגונים מהמזרח). בשער הכללי מופיע התאריך 24 ביולי 1929. כתיבתה של המערכה הראשונה הסתיימה ב-16 בדצמבר

- מופיע שמה המלא, גילה, ולעתים אף מקום מגוריה, של המידענית.
118. במחברת הרישומים נמצאת בעמ' 39-46 טיטוה של האמר בכתב ידה של המחברת, וכותרתה *Zekky-effendi Rafaelovič eine Skizze fon Laura Papo Bohoreta* (ויקי-איפינדי רפאלוב'יץ' - שרטוט לדיקנו מאת לאורה פאפו בוכוריה). תאריך הכתיבה 21 בדצמבר 1916.
119. האוטוגרף, ארבעה עמודים בודדים, פורמט 34:21 ס"מ, נמצא בעיזבון. בראש העמוד הראשון התאריך 22 במאי 1932. בעיזבון יש גם עותק מודפס במכונת כתיבה, שני עמודים בפורמט 4:4. בשני המקורות הכתיב סרבוֹקראוּטי.
120. האוטוגרף, שלושה עמודים בודדים, פורמט 34:21 ס"מ, נמצא בעיזבון. בראש העמוד הראשון התאריך 3 במאי 1936. בסוף הטקסט מצוין התאריך 10 במאי 1936. הכתיב סרבוֹקראוּטי עם השפעות קסטיליאניות ועירות.
121. האוטוגרף, שני עמודים בודדים ממחברת חשבון, פורמט 32:20.5 ס"מ, נמצא בעיזבון. בראש העמוד הראשון התאריך 29 במרץ 1936. הכתיב סרבוֹקראוּטי.
122. מן הראוי להזכיר כי מחזה זה נמצא בעיזבון גם בעותק כתוב במכונת כתיבה עם תיקונים לטעויות הדפסה בכתב ידה של המחברת. בקובץ 84 עמודים בפורמט 4:4. בתחילת הקובץ רשימת האבזורים למערכה הראשונה. השער הכללי למחזה מופיע בעמוד השני. למערכה הראשונה שבעקבותיהם אין שער נפרד, ויש בה 24 עמודי טקסט. שתי המערכות האחרות נפתחות ברשימות האבזורים. למערכה השנייה 26 עמודים; ולשלישית 30 עמודי טקסט. התת-כותרת, ההקדשה והתאריכים אשר בשער הכללי ובסוף כל מערכה יהיו לאלה המופיעים בכתב היד. התת-כותרת המשנית המופיעה בכתב היד בפתחת המערכה הראשונה אינה נמצאת בקובץ זה.
123. גם בסוף גרסה בתרא של המחזה *Ožos mios* נמצאה הערה אישית

- 1929, של השנייה ב' 29 בדצמבר 1929, ושל השלישית ב' 12 ביולי 1930. העמוד הראשון של שלוש המערכות נפתח בשרטוט הסצנה ובהערות המחזאית. רשימת הדמויות מופיעה בשער הכללי בלבד. ההקדשה, גם היא בשער: "Penseros dedicados a mi muy querida madre, mi mamile, que la nombraban Esterka cuando era joben, su hija grande Bohoreta" (הגיונות מוקדשים לאמי היקרה מאוד, לאימאלה שלי, שכשהייתה צעירה קראו לה אסתורקה, מבתה הבכורה בוכוריה)¹²².
- א2. *Renado mi nuera grande* (רינאדו כלתי הגדולה), אוטוגרף השמור בעיזבון, גרסה קמא של המחזה *Shuegra ni de baro buena*, 80 עמודי מחברת בפורמט 34:21 ס"מ. למחזה יש שער כללי, הקדמה (שלושה עמודים) ושלוש מערכות. המערכה הראשונה 24 עמודים; השנייה 24; והשלישית 28 עמודים. בשער הכללי הכותרת היא שם המחזה כמצוין לעיל. בתחילת המערכה השנייה והשלישית שם המחזה מופיע בשינוי קל: *Reinado mi nuera la grande*. בשער הכללי ובתחילת המערכה השנייה מופיעה גם תת-כותרת, *estampa de nuestros dias* (תמונה מימינו אנו). בשער הכללי התאריך 12 בספטמבר 1932. כתיבת המערכה הראשונה הסתיימה ב' 19 בספטמבר 1932; כתיבת המערכה השלישית החלה ב' 4 ביוני 1933 והסתיימה ב' 22 ביוני 1933. ההקדשה: "Dedicado al bravo y joben artista Šalom, el que sabe hacer reir y llorar al publico sefardi de Saraj que mucho lo quiere" (מוקדש לשחקן מעולה וצעיר, שלום, אשר יודע להצחיק את הקהל הספרדי בסריבו ולגרום לו לבכות, קהל שאוהב אותו מאוד).
- ב2. *Shuegra ni de baro buena* (חמות אף אם מחרס מעוצבה אינה טובה), אוטוגרף השמור בעיזבון, גרסה בתרא (כאמור, לגרסה קמא יש שם שונה), 90 עמודי מחברת בפורמט 34:21 ס"מ. למחזה שלוש מערכות. לשום מערכה אין שער נפרד. כתב היד נפתח בשער כללי ומסתיים ברשימת האבזורים הנחוצים להצגה כולה. למערכה הראשונה 32 עמודים; לשנייה 29; ולשלישית 27. בשער הכללי מופיעים שני תאריכים – תאריך תחילת הכתיבה, 12 בספטמבר 1932, ותאריך סיום הכתיבה, 21 ביוני 1933. ואילו בסוף המערכה השלישית מופיע תאריך סיום אחר, 7 ביולי 1933. גם בסוף המערכה השנייה מופיע תאריך מאוחר לתאריך הסיום המצוין בשער, 3 ביולי 1933. לתאריך זה נוספו גם שתי מילים בסוגריים – "at home" (בבית)¹²³. בשער הכללי מופיעות תת-כותרת, *Pedaso en tres aktos, retrato social de nuestros dias* (מעמד תאטרלי בשלוש מערכות, מחזה חברתי מימינו אנו), והקדשה, "Dedicado a Šalom Daniti" (מוקדש לשלום דאניטי).
3. *Hermandat* (אחוזה), אוטוגרף השמור בעיזבון, 69 עמודי מחברת בפורמט 34:21 ס"מ. כתב יד חסר – הוא מתחיל בעמוד 10. לכתב

באנגלית: "It snows" (יורד גשם).
 124. בראשון נמצאת *Romance du moyen âge* (רומנסה מימי ביניים, בצרפתית) המתחילה במילים: "Sur son coursier, fier et sauvaige" שיחסה למחזה אינו ברור (בסוף הרומנסה מופיע גם התאריך 9 באפריל 1935); ובשני רשימת האביזרים לכל מערכה בנפרד.
 125. העימוד המופיע בקורפוס איננו מקורי - הוא מאוחר לכתיבת היצירות, וככל הנראה צ'מפרה אחראי לו. בכל זאת בחרתי להיצמד אליו (כדי למנוע בלבול), בחיפונים קלים: העמוד הלא ממוספר העוקב את עמ' 39 סימנתי כ-39 וכן עשיתי בעמוד לא ממוספר העוקב את 57. לשני העמודים האחרונים ניתנו המספרים 77 ו-78; והעמוד שבו ציור הבימה סומן באופן שהזכרתי כ-27ב.

126. בתת-כותרת של המערכה השנייה הושמטו המילים "de teatro" ובתת-כותרת של המערכה השלישית הושמטו המילים "de Bosnia".

היד עימוד מקורי אחד (אין עימוד נפרד לכל מערכה) המסתיים בעמ' 76. שני העמודים האחרונים לא מוספרו,¹²⁴ וגם העמוד עם רישום הבימה הפותח את המערכה השנייה. נוסף על כך העימוד מוטעה - יש שני עמודי 39 ושני עמודי 57.¹²⁵ למחזה שלוש מערכות: הראשונה 27 עמודים (התשעה הראשונים חסרים); השנייה 24 (ציור הבימה ו-23 עמודי טקסט); והשלישית 26. בראש עמוד 11 מופיע התאריך 14 בנובמבר 1935; בסוף המערכה השנייה מופיע התאריך 31 ביולי 1935; בסוף המערכה השנייה 4 באוגוסט 1935; ובסוף המערכה השלישית 7 באוגוסט 1935.

ג.ג. מחזות הוויי

א.1. *Ožos mios* (עיניים שלי), אוטוגרף השמור בעיזבון, גרסה קמא, 68 עמודי מחברת בפורמט 34:21 ס"מ. למחזה שלוש מערכות. בכתב היד המערכה השנייה חסרה; הוא פותח בסיכום המערכה הראשונה (שני עמודים) ועובר למערכה עצמה. למערכה הראשונה 32 עמודים ולשלישית 33. לאף אחת מהמערכות אין שער. בראשית הסיכום ליד הכותרת מופיעה גם תת-כותרת *Onde estan akeos dias* (היכן הימים ההם). תת-כותרת זו אינה חוזרת בפתיחות של המערכות. בתחילת עמוד 1 מופיע התאריך 7 ביולי 1931, ובתחתית עמוד 68 התאריך 17 באוגוסט 1931. בעמוד הפותח של המערכה הראשונה (עמ' 3) מופיעים כותרת המחזה בתוספת תת-כותרת, *Pedaso de folklor sefardi en tres aktos* (הצגה של ההוויי הספרדי בשלוש מערכות), שרטוט הסצנה עם הערות ורשימת הדמויות (11 במספר) - ליד תשע מהדמויות מופיעים גם שמות השחקנים אשר יגלמו את הדמויות, וליד שני השמות האחרים מופיעות הערות אופי, "fečindoza" (חרוצה) ו-"avagarozza" (אטיה). בעמוד 64 רשימת האביזרים הנחוצים להצגה.

ב.1. *Ožos mios* (עיניים שלי), אוטוגרף השמור בעיזבון, גרסה בתרא, 107 עמודי מחברת בפורמט 34:21 ס"מ. למחזה שלוש מערכות. לשתי המערכות הראשונות אין עמוד שער; למערכה השלישית יש. למערכה הראשונה 34 עמודים; לשנייה 39; ולשלישית 40. העמוד הראשון של 14 בספטמבר 1931. בעמוד הראשון של כל מערכה ומערכה מופיעה תת-כותרת, *Pedaso de teatro de folklor sefardi en Bosna en tres aktos* (מעמד תאטרלי מפולקלור ספרדי בבוסניה בשלוש מערכות).¹²⁶ בסוף כל מערכה רשימת האביזרים הנחוצים להצגה. ההקדשה, "Dedicados penserios y membransas a muestras nonas" (מחשבות וזיכרונות מוקדשים לסבתות שלנו).

ג.ג. תמונות הוויי

א.1. *Avia de ser* (היה היה), כתב יד, אוטוגרף השמור בעיזבון, גרסה קמא, 14 עמודי מחברת בפורמט 34:21 ס"מ. לכתב היד אין שער - כותרת

ושתי תת-כותרות נמצאות בראש העמוד הראשון. התת-כותרת הראשונה היא *Evocacion* (העלאת הזיכרון), והשנייה *Stampa*, *scena de la vida de un tiempo* (תמונה, סצנה מהחיים של פעם). בתחילת עמ' 1 מופיע התאריך 18 בפברואר 1930, ובתחתית עמ' 14 התאריך 23 בפברואר 1930. גרסה קמא הסתיימה בעמ' 12, ובתחתיתו כתוב "סוף", 20.2.1930, בוכוריטה". שני העמודים האחרונים נוספו בהמשך. בעמ' 1 גם תיאור הבימה ורשימת הדמויות (שלוש במספר). ליד כל דמות פורט גילה, וליד שמותיהן של שתי דמויות מופיעים גם שמותיהם של השחקנים אשר יגלמו אותן.

ב1. *Avia de ser* (היה היה), כתב יד, אוטוגרף השמור בעיזבון, גרסה בתרא, 22 עמודי מחברת בפורמט 34:21 ס"מ. לכתב היד אין שער; הכותרת והתת-כותרת נמצאות בראש העמוד הראשון. התת-כותרת היא *Escena de la vida de un tiempo kon romansas en 1 akto* (סצנה מחיי העבר עם רומנסות במערכה אחת). בתחילת העמוד הראשון מופיע התאריך 18 בפברואר 1930, ובתחתית העמוד האחרון 26 בפברואר 1930. בעמוד הראשון יש גם תיאור הבימה ורשימת הדמויות (שלוש במספר). בסוף המחזה נוספה סצנה אשר לא תוכננה מראש, ובה מככבות שתי דמויות (אבא ומר ליאג'ו) שלא פורטו ברשימת הדמויות המקורית.

2. *La pasensia vale mučo* (הסבלנות יקרה), כתב יד, אוטוגרף השמור בעיזבון, 20 עמודי מחברת בפורמט 34:21 ס"מ. לכתב היד אין שער; בתחילת העמוד הראשון הכותרת ומתחתיה התת-כותרת *Estampa del folklor del tiempo del turko en un akto* (תמונת הוויי מתקופת השלטון התורכי במערכה אחת). מתחת לתת-כותרת ציור הסצנה, רשימת הדמויות והתאריך, 7 באפריל 1934. בעמוד האחרון נמצאת רשימת האביזרים הנחוצים להצגה ותאריך הסיום של כתיבת המחזה, 10 באפריל 1934.¹²⁷

3. *Tiempos pasados* (זמנים שעברו), כתב יד, אוטוגרף השמור בעיזבון, 25 עמודי מחברת בפורמט 34:21 ס"מ. לכתב היד אין שער. בעמוד הראשון כותרת ותת-כותרת פשוטות, *Estampa, Un akto* (תמונה, מערכה אחת), והתאריך 14 בנובמבר 1939. מתחתיהן רישום הבימה ותיאורה. בעמוד הבא רשימת הדמויות ופירוט של שמות השחקנים אשר יגלמו אותן. בעמוד האחרון התאריך 19 בנובמבר 1939.

ג.ד. מערכונים:

1. *Hadras de Pesah* (הכנות לפסח), האוטוגרף נמצא בעיזבון. שני דפים בודדים בפורמט 32:20 ס"מ, בלא כותרת. בכתב סרבן-קרואטי עם השפעות קסטייליאניות זעירות. פורסם גם ב-"*Jevrejski život*, 1927, 151, 128 ולאחר מכן גם אצל אלעזר.¹²⁹
2. *La molinera y la karvonera* (הטוחנת ומוכרת הפחם). בעיזבון נמצא אוטוגרף הנושא תאריך 28 בנובמבר 1935 – ובו השיר /

127. תמונת הוויי זו אינה אלא תמצית של עלילת המחזה *Ozios mios*. הואיל ונעשו על פיה הצגות עצמאיות וגם משום המרחק הרב בין שתי היצירות דאוי לראות בתמונה זו יצירה נפרדת ולא גרסה שנייה של המחזה הראשון.
128. בתוספת הערת המערכת: "Una kantika, tomada de la ovra 'adras de Pesah' de la onorada senora Laura. dugada kon grande sukceso las otras semanas en el Glorijin Dom i en el Union. La musika es la del kante popolare italiano 'Spazzacamino'" (שיר הלקוח מהיצירה "הכנות לפסח" של הגברת הנכבדה לאורה, אשר הוצגה לפני שבוע בהצלחה רבה בבית גלוריה ובאוניון. המוזיקה היא של שיר איטלקי פופולרי "Spazzacamino").
129. אלעזר (הערה 4 לעיל), עמ' 210 שיר 215.

130. ריח הגשם (הערה 29 לעיל),
עמ' 67.
131. משום כך נקבע מקומו ברשימת
המערכונים ולא ברשימת השירים.
132. צ'מפרה הגדיר את היצירה שיר,
אך למעשה מדובר במערכון אשר נכתב
בעבור "לה גלויייה" והוצג במסיבתה.

המערכון מלווה בתת-כותרת *Kantika francesa adaptada en espanjol por Laura Papo Bohoreta* (שיר צרפתי מותאם לספרדית על ידי לאורה פאפו בוכוריטה). ככל הנראה מדובר בגרסה מאוחרת, שכן לפי עדותה של קוייץ¹³⁰ השיר תורגם בשנים הראשונות אחרי מלחמת העולם הראשונה, לפי הזמנתה של "לה גלוייז'לנליה" בתורת בסיס למערכון¹³¹ אשר הוצג סמוך לכתיבתו.

3. *Dotas* (הנדוניות)¹³², כתב מכונה, חמישה עמודים, פורמט 34:21 ס"מ כתובים במכונת כתיבה, הכתיב סרבו-קרואטי; בסוף היצירה ליד החתימה מופיע התאריך 12 בינואר 1927.
4. *Davičon el hamal* (דאבי'ג'ון הסבל), התת-כותרת *Motivos de un poema de Heine* (לפי מוטיבים של שיר של היינה). אוטוגרף, שני עמודים, פורמט 20:16 ס"מ. בכתיב סרבו-קרואטי, בלא תאריך.

ד. כתיבה ביקורתית

ד.א. מסות

1. *Hecho hechizo* (נפלאות העבודה), אוטוגרף השמור בעיזבון, גיליון, 32 עמודים (כולל עמוד השער) בפורמט 34:21 ס"מ. בכתיב סרבו-קרואטי-קסטיליאני מעורב. בעמוד השער התאריך 23 בנובמבר 1927. בעמוד 31 מופיע התאריך 25 ביוני 1928.
2. *La mužer sefardi de Bosna* (האישה הספרדייה מבוסניה)¹³³, גרסה קמא, אוטוגרף השמור בעיזבון, מחברת 20:17 ס"מ, 69 עמודים כתובים (אין שער או תוכן עניינים). בכתיב קסטיליאני-סרבו-קרואטי מעורב. בעמוד הראשון התאריך 3 ביולי 1931, בעמוד האחרון התאריך 7 ביולי 1931. נזירוביץ' פרסמה פקסימיליה של כתב היד.
3. *La mužer sefardi de Bosna* (האישה הספרדייה מבוסניה), גרסה בתרא. אוטוגרף השמור בעיזבון, 97 עמודי מחברת בפורמט 21.5:33.5 ס"מ, כולל עמוד השער ותוכן העניינים בסוף הגיליון. בכתיב סרבו-קרואטי עם השפעות קסטיליאניות זעירות. בעמוד השער הקדשה, "A la 'Benevolencia', valerosa amiga del progreso — Laura Papo (Bohoreta) "ל'גלוייז'לנליה", אוהבת הקדמה האמתית – לאורה פאפו [בוכוריטה]). בעמוד הראשון מצוין התאריך 18 בדצמבר 1931. בעמוד 95 החתימה Bohoreta ובצדה התאריך תשעה באב תרצ"ב, 11 באוגוסט 1932. נזירוביץ' פרסמה פקסימיליה של כתב היד בתוספת תרגום בוסני.

ד.ב. מאמרים בעיתונות

1. "Die Spanolische Frau" (האישה הספרדייה), נכתב בגרמנית,¹³⁴ פורסם ב-8, *Bosnische Post*, 287, 17.12.1916, והוא מאמר תגובה למאמר "Die sudslavische Frau in der Politik" (האישה

133. במחברת הרישומים נמצא בעמ' 49-53 רישום ראשוני (בגרמנית) למסה אנתרופולוגית-חברתית זו אשר נכתבה בספרדית-יהודית. כותרתו של הרישום הוא *Die Jüdische Frau* (האישה היהודיה), וחלק גדול מהנושאים המפורטים בה נדונו במסה בגרסתה הסופית.

134. כאמור, בשנות התשעים נוספה לעיזבון גם מחברת רישומים, אוטוגרף, ובה (עמ' 11-21) גרסת עבודה של המאמר.

- הדרום-סלבית בפוליטיקה) של יליצה ברנדזיקובסקה-בילוביץ' אשר פורסם שבוע קודם באותו העיתון.
2. "Madres" (אימהות) פורסם ב-3, p. 1924, *Jevrejski život*, והוא מאמר תגובה לסיפור "Dos vizinas in el kortižo" (שתי שכנות בחצר) של אברהם רומאנו – "בוקי", אשר פורסם בגיליון הקודם של אותו העיתון. בכתב סרב־קרואטי.
3. "Parfumes y melodias" (ריחות וניגונים), מאמר על אודות קונצרט היובל של "לה לירה", פורסם ב-3, p. 1927, *Jevrejski život*. בכתב סרב־קרואטי עם השפעות קסטיליאניות זעירות.
4. "Vakansas vengansas" (חופש נקמה), מאמר על קבוצות נוער המארגנות טיולים בחופש הגדול, פורסם ב-155, *Jevrejski život*, 1927, pp. 2-3. בכתב סרב־קרואטי עם השפעות קסטיליאניות זעירות.
5. "Nemo propheta in patria" (אין נביא בארצו), מאמר מבוא לתרגומי שירה סרב־קרואטית של בוכוריטה, פורסם ב-159, *Jevrejski život*, 1927, p. 3. בכתב סרב־קרואטי עם השפעות קסטיליאניות זעירות.

ד.ג. תרגומי מאמרים

"La haluca" (החלוצה), מאמרה של ד"ר נדיה שטיין מתורגם מגרמנית, פורסם ב-1-2, pp. 1927, *Narodna židovska svijest*, 158-159. בכתב סרב־קרואטי.

ה. בולקלוד

ה.א. מנהגי חגים

1. "Salida Pesah" (בצאת הפסח) פורסם ב-57, *Jevrejski život*, 1925, p. 4. בכתב סרב־קרואטי עם השפעות קסטיליאניות זעירות.
2. *Duspues de las hadras* (אחרי ההכנות לפסח), כתב יד, אוטוגרף, שני עמודים בודדים ממחברת חשבון, בפורמט 32:20.5 ס"מ. בכתב סרב־קרואטי עם השפעות קסטיליאניות זעירות.

ה.ב. משחקים

"Uno de los đugos ke se estan desapareiendo" (אחד המשחקים שהולכים ונעלמים), פורסם ב-3, p. 1926, *Jevrejski život*. בכתב סרב־קרואטי עם השפעות קסטיליאניות זעירות.

נספח ב': ברינלים [איחולים בעת הרמח הכוסית] מתוך המחזה Esterka [אסתרקה]¹³⁵

- Todos:** *Los brindis.*
- Vitali:** *Ken akomete en devda se mete.*
- Nona:** *A sentir loke mos vas topar! A tus mansevezes eras maestro de los brindis.*
- T. Haimo:** *Dešame toser dos tres vezes. [tose] He, ansina, naldo. Pesah mos se aserka. Biva la kompania i la balabaja Esterka! I me lo bevo.*
- Todos:** *Bravo tijo Haimo, ajdi, otro brindi.*
- T. Haimo:** *Aver loke saven los medikos. Brindi di doktor no sinti en mis vidas.*
- El doktor:** *No fujo. El brindi es uzo ke se kante. Mi boz de pandero no vos espante. Me lo bevo.*
- Linda:** [aparte] *Vero brindi de intelektual. Šavdo, šavdo— gusta un grano de sal senjor doktor?*
- El doktor:** [el doktor i Linda, aparte] *Ja veras Linda un poko duspues luke el doktor gusta. [Linda mostra ke no entiende]*
- Todos:** *Agora le toka la taf a nona.*
- Nona:** *Para kantar poko apresto. Tomame en un punjado ečame al sexto. Me lo bevo.*
- Todos:** *No, no, kontra opozicion! Algo vero! No keremos brindis mintirozos!*
- Nona:** *Avia de ser una vieža biveža. Kero ke vos konte una konseža. Me lo bevo. Ja se izo tarde, jir mos kali. Biva la kompania i mi njeto Vitali! Me lo bevi.*
- Todos:** *Otrooo, otro.*
- Nona:** *Para estar alegre, no kale ser riko. Me bive mi biznjeto el Moreniko. Aah, me lo bevo.*
- T. Haimo:** *Beata ken goza, goza de paz i amor. Novio veamos al senjor doktor! Ah, me lo bevo.*
- Vitali:** *Jo le konsežo ke los trenta no pase. Ke se kaze no trespase! Ah, me lo bevo.*

